

ERDÉLY TÖRTÉNETE

ELSŐ KÖTET A KEZDETEKTŐL 1606-IG

© AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1986
PRINTED IN HUNGARY

Erdély a Magyar Honfoglalás és Államalapítás Korában

„...*et ab ungerorum
nos defendas iaculis.*”

A Don vidékéről nyugat felé húzódó magyarok 832–836 között tűnnek fel a Duna torkolatvidéke táján. Etelköz – „Atelkuzu” – nevű szállásterületeik előbb-utóbb nyilván nyugat felé is kiterjeszkedtek a Dnyeszter, Prut és Szeret völgyére. Itt-tartózkodásuknak ugyan nincs minden kétségen felül álló régészeti bizonyítéka, de a Moldáviában feltárt keprerijai (Căpreria) „köznépi” temető korai szakaszában (viseleti tárgyak, *trepanált koponyák*, „szaltovói” jellegű fazekak sekély nyugat-keleti irányú sírokban), avagy ugyanott a sajátos magyar rítuselemeket tartalmazó branești temetőben feltehetőleg magyarokkal is számolhatunk. Nem besenyő jellegű, esetleg magyar lovas temetkezések Dél-Moldáviában (Friedensfeld/Mirnopole, Sabalat/Szadovoj – kifejezetten magyar a Frumusika/Frumușicăban talált síregyüttes: magyar jellegű íjmerevítő csontok, vasveretes tegez, 7 nyílcsúcs), sőt Moldvában is előkerültek (Holboca, Moscu, Probotă, Grozești). Nehéz, sokszor lehetetlen eldönteni egy-egy magányos 9–10. századi részleges lótemetkezést, pusztai fegyvereket, többnyire tegezt és nyilat tartalmazó „nomád” lovassírról, hogy 900 előtti magyar vagy 900 utáni besenyő temetkezés lenne-e. A besenyők országa ugyanis a kortárs Kónsztantinosz Porfürogennétosz 948 körüli hiteles tudósítása szerint „már 50 éve” „a Duna alsó folyásától kezdve Drisztrával (ma: Szilisztra) átellenben” terült el. „Elvileg” mégsem tagadható a magyarok 9. századi jelenléte sem Moldova, sem az Al-Duna térségében. Így a Iași-től északra a Prut völgyében Probotăn feltárt részleges (göngyölt) tótemetkezéses férfi (tegezében 7 jellegzetes nyílcsúccsal), Grozești ugyanilyen temetkezése vagy a Bukaresttől északra, a Ialomița völgyében, Movilița-n kiásott nyugat-keleti tájolású részleges lótemetkezéses, tegeztes harcos (tegezében 6 rombusz alakú nyílhegygel) maradványai könnyen származhatnak magyartól is. Aminthogy a munteniai Tîrgșorban lelt, lira alakú bronzcsatot publikálja valóban a magyaroktól származtatja.

862-ben a morva Rasztiszláv hívására és szövetségében magyar lovassereg kel át a Kárpátokon s pusztítja Pannoniát („Hostes... qui Ungri vocantur, regnum... depopulantur” *Annales Bertiniani* a. 862). Német Lajos kormányzata a következő, 863. évben bolgár szövetséggel torolja meg Rasztiszláv politikai húzását. A Borisz-Mikhael kántól küldött lovassereggel („cum auxilio Bulgarorum ab oriente venientium”) sikerül Rasztiszlávot térdre kényszerítenie. – Ekkor alakult ki az a negyedszázadon át működő Duna-vidéki katonai mérleg (magyarok és morvák a bolgárokkal és frankokkal szemben), amelynek megbillenése egyik kiváltó oka lesz a magyar honfoglalásnak. [199.] 881-ben Szvatoplukot két irányból segítik a magyarok kabar segédcsapatai és egy magyar sereg, amely egészen Bécsig nyomul („Primum bellum cum Vngaris ad Veniam, Secundum bellum cum Cowaris ad Culmite” –

Annales Iuvavenses maximi a. 881). Válaszul, 883-ban Szvatopluknak ismét el kell szenvednie a bolgárok csapását. Amikor 892-ben Szvatopluk „újból megtagadja a hűséget” a frankoknak, még bizton számított magyar szövetségeseire, de bolgár megtorlásra is. Mindent megtesz, hogy a bolgárokhoz igyekvő frank segélykérő követséget elfogja, a követek csak a Száván tudják elérni Belgrádot. A helyzet azonban 892 szeptemberében döntően megváltozik. Arnulf követsége Vladimir kánnál ezúttal eredménytelen – a bolgárok nem tudnak beavatkozni a Kárpát-medence ügyeibe, csak gazdaságilag, a sószállítás megtagadásával tudják frank szövetségeseiket támogatni. A frank követség ottjártakor kerül a bolgár trónra az egykori bizánci tús, Simeon, aki bosszúvágytól sarkallva azonnal hadikészülődésbe kezd Bizánc ellen. Ezzel párhuzamos Bizánc politikai húzása: bolgárellenes szövetség a magyarok fejedelmeivel. VI. Leó császár megbízottja, Nikétász Szklérosz az Al-Dunánál magával Árpáddal és Kurszánnal tárgyalt. A szerződés eredményeként Árpád fia, Liüntika (Levente) vezetésével a bizánciak magyar sereget hajóztak át a Dunán Simeon bolgár kán hátába. Simeon a Bizánc elleni hadjáratot abbahagyja, és a magyarok ellen fordul. Vereséget szenved azonban, és kénytelen Drisztra (Szilisztra) várában menedéket keresni. Egyidejűleg (894) magyar sereg jelenik meg a Kárpát-medencében és Pannoniában. Eredetileg Szvatopluk támogatására, a bolgárokkal szövetséges frankok ellen érkezett, Szvatopluk halálhírére azonban visszavonul – de feltehetőleg már csak a Felső-Tisza-vidékig. E sereg nyomában nyomul be nagy erővel 895 tavaszán Árpád, s az Alföld területén kisebb harcok után véget vet a bolgár uralomnak.

A Kárpát-medencében a honfoglalás idején a magyaroknak nem kellett a terület birtokáért jelentős bolgár erővel mérkőzniük. Abból, hogy a bolgárok – ha kellett, s ha akarták – meg tudták támadni a Garamon túl lakó morvákat, önmagában nem következik, hogy Belgrádtól északra valaha is nagyobb erőket tartottak volna. A morvák „végeitől” 10 napi járőföld széles pusztaság („Avar[or]um solitudo”) terült el a bolgár „végekig” („Vulga[ro]rum fines”), lovasság számára könnyen járható vidéken. A bolgárok számára csaknem végzetes 894–899 közötti években csak a szokványos helyőrségekkel (egy Csongrád-szerű várban alig lehetett több egy-két száz fegyveresnél) lehet számolni.

A Bizánccal sebtében békét kötő Bolgárországban összevont bolgár seregek vereséget mértek Levente seregére. Ezzel egyidőben támadtak rá a bolgárok újdonsült szövetségesei, a besenyők a magyarok etelközi szállásaira. Megkezdődött a magyarság általános menekülése, „a honfoglalás”.

[200.] A 11. századi *Gesta Ungarorum* a reális útvonalat őrizte meg: a felbolygatott magyar szállások üzőtt népe a Keleti-Kárpátok valamennyi járható szorosán keresztül, három hónapon át tömörülve és tolongva menekült a barmaikat és lovaikat pusztító „sasok” (besék = besenyők) elől az erdőkön és hegyeken túli, védelmet jelentő Erdélybe („Exinde montes descenderunt per tres menses et deveniunt in confinium regni Hungariae, scilicet in Erdelw”). Itt végre megpihentek, megmaradt nyájaik is erőre kaptak („In Erdelw igitur quieverunt et pecora sua recreaverunt”). Minden bizonnyal hiteles hagyomány – magának a dinasztának a családi hagyománya –, hogy Álmost Erdélyben megölték, nem mehetett ugyanis be Pannoniába („Almus in patria Erdelw occisus est, non enim potuit in Pannoniam introire”) – e kazár módra végrehajtott szakrális áldozat a besenyőktől elszenvedett vereség következménye lehetett.

Máshová, mint Erdélybe, nem menekülhettek a Bulgáriában megvert sereg maradványai sem, az Al-Duna déli oldalán húzódó keskeny útszorost erős bolgár várak, Vidin és Belgrád őrizték.

A magyar honfoglalás első állomása a ránk maradt legkorábbi magyar hagyomány és írásos forrás tanúsága szerint tehát Erdély volt. A honfoglalás további útja a Maros és a Sebes-Körös völgyén, s talán a Meszesi-szoroson át *kifelé* vezetett az Alföld irányába.

Egy-két év múlik el, s egy körülbelül 5000 lovast számláló magyar „expedíciós” sereg olyan fegyverténnyel robban be az európai történelembe, amely egy teljes emberöltőn át megbénítja Itália erőit. 899. szeptember 24-én a Brenta folyón át szemtől szembe ráúsztatva a túlparton báméskodó, az egykorú itáliai forrás szerint is háromszoros erejű lombard seregre, tönkreverik I. Berengárt, Itália királyát. Az eseményt nem sokkal követi Mosaburg (Zalavár) és Pannonia elfoglalása, majd 902-ben Morávia „usque ad solum” – a föld színéig – történt leverése. Azé a Moráviáé, amellyel fél évszázadon át még bolgár segítséggel sem bírt a keleti frank birodalom.

907. július 4–5-én Braszlav keleti frank dux egykori vára alatt (Bresalauspurc-Pressburg, Pozsony) mérkőzik meg Bajorország támadó hadserege a magyarokkal. Az eredmény: Luitpold herceg és 19 gróffa, Theotmar salzburgi érsek, 2 püspöke, 3 apátja és sok ezer harcos holtteste borította a csatamezőt.

A sebes vizű Brentán harcolva-nyilazva úsztattak át. Pozsonynál a július 4-ről 5-ére virradó éjjel teljes fegyverzetben keltek át a Dunán. A következő évtizedekben se szeri, se száma, hányszor kelnek át a Dunán, a Száván, a Pón, az Innen, Lechen és Illeren, a Rajnán, a Rhône-on, a Szajrán, a Loire-on, az Elbán, a Weseren, egy ízben még az Ebrón is. – Egyetemes történelmi összefüggéseket figyelmen kívül hagyó külföldi és magyar történeti munkákban mégis az olvasható, hogy a Kárpát-medence kisebb folyóin évekig-évtizedekig sem voltak képesek átkelni...

A pozsonyi csata után elszabadult a pokol. 908. augusztus 3-án Eisenachnál Türingia erőit zúzzák szét, elesik Burckhart türing örgróf és Rudolf würzburgi [201.] püspök. 910 júniusában a keleti frank birodalom főerőit verik meg – igazi „napóleoni” taktikával, megakadályozva egyesülésüket. Június 12-én az Augsburg melletti Lech-mezőn a sváb–alemann sereggel és Gausbert gróffal végeznek, június 22-én pedig Rednitznél a Konradin Gebhardt hercegtől vezetett frankokat győzik le – a herceg is az áldozatok között volt. 919 nyarán Püchen mellett vereséget mérnek I. (Madarász) Henrik szász hercegre, ugyanazon év őszén szétugrasztyák Rudolf burgund herceg seregeit. 920/21 telén Brescia és Verona között mérnek csapást szövetségesük, I. Berengár burgund és lombard ellenségeire, 924-ben pedig már III. Raymund, Toulouse grófja a szenvedő fél. Így megy ez 933. március 15-ig, a Riade mellett elszenvedett első igazán számottevő vereségükig. A felsorolt katonai és harci sikerek száraz tények, amelyeket a kortársak, az események szemtanúi, szenvedői, a magyarok ellenségei jegyeztek fel évről évre, gyakran napnyi pontossággal. – Anonymus *Gestája* s a neki feltétlen hitelt adó történészek szerint egyedül csak „Menumorout” bihari vezérrel nem bírtak volna... Már 900. június 29-én vállalkoztak a szinte lehetetlenre: Velence ostromára; láncokkal kellett előlük elzárni a Canale Grandét. Még áll Mosaburg Pannoniában, amikor Vercellit és Modenát dúlják és égetik. A morva erődök aligha voltak gyengék, ha az egyetlen Dovinát leszámítva soha nem tudták őket elfoglalni a frankok és bajorok. A pozsonyi csata idejére egykori védőik közül már szép számmal akadtak olyan morvák, akik pogány módra varkocsot növesztettek, és vállvetve harcoltak a magyarokkal. Kisvártatva sorra következik Verona, Bergamo, Brescia, Pavia, Piacenza, Tarentum, Lucca és Beneventum, nyugaton pedig Altaich, Augsburg, Freising, Fulda, Bréma, Bazel, Sankt Gallen, Verdun, Châlons, Reims, Nîmes, Narbonne, Besançon, Malmédy és Tournai bevétele vagy felégetése. – Anonymusnál és követőinél azt olvassuk, hogy Zemplénnel, Szatmárral, Dobokával alig-alig, Biharral pedig csak a honfoglalás legvégén, hosszú ostrom után, s akkor is csak megegyezéssel boldogultak...

Hallatlan távolságokat száguldoztak be. 913-ban a Rajnán át Burgundiáig, 915-ben a Weser völgyben Brémaig és Dániáig, 917-ben ismét a Rajnán túl Elzászig és Lotaringiáig, 922. február elején Apuliában Otrantóig és Tarentumig jutnak, visszaútkjukban Nápoly és Róma környékét pusztítják. 924-ben a Pireneusokon át elérik Barcelona tartományt, útkjuk hazafelé a Rhône völgyén és a Rajnán át vezet. 926-ban a Loire mentén először jutnak el az Atlanti-

óceánig, egy északi seregük pedig kijut a La Manche-csatornáig. 927-ben a pápa szövetségeseiként Róma környékén, kivált Toscanában tevékenykednek, 934 áprilisában Konstantinápolyt ostromolják, utána Macedóniában és Thesszáliában portyáznak, 935-ben Burgundiában és Aquitániában vannak, 937. évi nagy hadjáratuk során Lotaringiát, a francia földet, Aquitaniát pusztítják ismét az Atlanti-óceánig, majd Burgundián végigszágulva Itáliába törnek, ahol Capua, Nola, Nápoly, Beneventum {202.} környékét dúlják. 938-ban újból Róma környékén bukkannak fel, 942 nyarán Észak-Itálián és a Provence-on át Hispániába nyomulnak, egészen Andalúziáig, bár végcéljukat, Córdobát nem sikerült elérniük. 943 áprilisában ismét Bizánc és Hellász volt soron, 947-ben Itáliában Apuliáig száguldanak, Otrantót és Lerinót pusztítják. A Karni-Alpokban erre az időre már olyan otthonosan mozogtak, hogy Itáliába vezető útvonalukat még századokig „strata ungarorum”-nak fogják nevezni. 951-ben Észak-Itálián át ismét Galliát dúlják, 954-ben nagyszabású hadjáratukra kerül sor Észak-Franciaországban. Bár nyugat felé a 955. évi augsburgi csatavesztés véget vet hadjárataiknak, nem így Bizánc felé. 959. április 3-án megint Konstantinápoly alatt tűnnek fel, támadásukat 961-ben megismétlik, 968-ban még mindig Konstantinápoly és Thesszaloniké környékét dúlják. Az Anonymusra támaszkodó modern régészeti és történeti irodalom egy részéből úgy tűnik, hogy csupán Vámspércstől Gálospetriig és Szalacsig, Ártándtól Biharig, Nagylaktól Sajtényig nem voltak képesek pár kilométeres síkvidéki utat megtenni...

Nincs mit idealizálni vagy szépíteni a „kalandozásokon”. Céljuk pénz- és rabszolgaszerzés, rablás, zsákmányolás volt, a támadó magyar seregek szörnyű pusztulást zúdítottak Európa városaira, falvaira, egyházaira, kolostoraira – kegyetlen dúlásaikat jogosan ítélte el a korabeli közvélemény. Ám semmivel nem voltak rosszabbak vagy pusztítóbbak, mint előttük másfél századon át a vikingek, akiknek nem kevésbé dicső „hőstetteit” ma az észak-európai történettudomány gazdasági szükségszerűséggel mentegeti és magyarázza. Ma már tudjuk, hogy a nyugati hadjáratokban nem „a magyarok” vettek részt, hanem a sereg: a fejedelmek, törzsfők „hivatásos” katonai kísérete és fegyveresei. E seregek stratégiája nemegyszer az egymással hadakozó európai fejedelmekkel való szövetkezés volt (s itt koránt sincs minden rendben a kortársak erkölcsi ítélete körül), taktikája pedig fegyelmezett lovascsapatok villámgyors, jól összehangolt harcmodorában rejlett. E katonai erő teljesítőképeségével tisztában kell lenni, ha a honfoglalás eseményeit a korabeli reális Duna-vidéki erőviszonyok szemszögéből akarjuk megérteni.

Honfoglaló magyar régészeti leletek tehát 895-től lehetnek Erdélyben – ebben az évben már fejedelmet is temettek földjébe. A következő években, évtizedekben egy, a Kárpát-medencében unikumnak számító bajor pénzből, Berthold (Hrahtoldvs) dux (938–947) veretéből következtetve, erdélyi magyarok is részt vettek a nyugati hadjáratokban (a Tordán talált bevagdosott peremű pénz egykor Kemény József gyűjteményében volt).

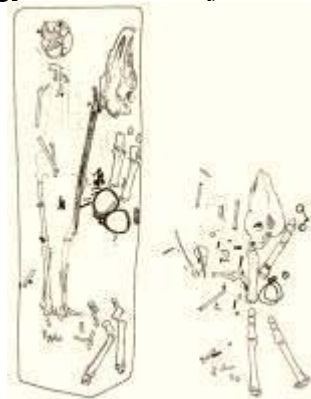
Az erdélyi bolgár uralom jelentős, de kisszámú képviselői a sokezernyi túlerő elől menekülni sem tudtak, a csombordi temető tanúsága szerint magyar uralom alá kerültek, a temetőt a 10. század elején ugyanúgy békén tovább használják a bolgárok, mint néhány év múlva a morva temetőket, Staré Městót, Mikulčicét s a többi a magyar uralom alá került morvák. A {203.} maroskarnai bolgárokat viszont – mint meglátjuk – magyar fegyveres lakosság ellenőrizte. Kurszán halálától és az Árpád-család egyeduralmától kezdve számolhatunk azzal, hogy „Turkia második méltósága” új nemzetségre szállt. Nincs adatunk rá, hogy a *gyulák* mikortól teszik át székhelyüket, szállásaikat a Közép-Maros völgyébe. 934 áprilisában és 943 áprilisában a Bizánc elleni támadásokat a gyula vezeti, a déli és keleti ügyek tehát hozzá tartoztak. „Önálló” bizánci politikájuk első szakaszára a Maros–Tisza–Körös-vidék honfoglaló sírjaiban ruhadíszként felvarrott vagy másvilági „kapupénznek” szánt bizánci solidusok és ezüstpénzek utalnak.

A Maros völgye a hunok és az avarok idejében fejedelmi szállásváltó útvonal volt, a legújabb kutatások fényében úgy tűnik, ez a szerepe a gyulák idejében is feléledt. A 10. század középső harmadában itt alakul ki a gyulák nyári szállása, amely a század utolsó harmadában fehér antik kövekből épített római várával, körtemplomával és palotájával az új erdélyi hatalom székhelye lesz: a gyulák Fehérvára.

A HONFOGLALÓ MAGYARSÁG RÉGÉSZETI HAGYATÉKA ERDÉLYBEN

A kevés régészeti lelet is elegendő annak megítélésére, hogy Erdély különböző pontjain a 9–10. század fordulójától kezdve *egyszerre* kezdődik el a honfoglaló magyarság különböző társadalmi rétegeinek a meglepülése, temetkezése.

A legkorábbi központ az egykori antik Napoca közlekedési és stratégiai csomópontja volt – maga Kurszán ezzel egyidőben Aquincumban az amfiteátrum hatalmas épületét választja várául. A 12. század végétől Kolozsvárnak nevezett antik falmaradványokon kívül a honfoglalók temetői jelennek meg. Közülük a római várostól keletre, a Zápolya utcában (ma: Dostoievschi utca) feltárt temetőrészt – csonkasága dacára – csak a legjelentősebb honfoglaló temetőkkel, pl. a kenézlőivel mérhető össze. A kavicsbányászattal elpusztított, illetve beépített területen fekvő, feltárhatatlan temetőből 12 temetkezést ismerünk, talán a harmadát az eredeti sírszámnak. Öt sírból felszerszámozott, összehajtogatott lóborrel, egy hatodikból a halott mellé fektetett kitömött és felszerszámozott lóborrel temetkező *szablyás, íjas, tegezes férfiak* kerültek elő – az egyiknek trepanált (agyafürt) koponyája volt! Legalább négyet ismeretlen időben kiraboltak és feldúltak. Egykori gazdagságuknak csak halovány visszfényei a sírrablóktól értéktelennek ítélt, ezüst övdíszekkel kivert fegyverövek, lira alakú övcsatok, ezüst hajfonatkarikák, lószerszámok, ezüstszerelésű-ezüstberakásos kengyelek, avagy a bőrtarsolyról árulkodó ezüst tarsolyfüggesztőfül. Egyik lószerszám nélkül útnak indított – kirablásra érdemtelen – férfi fegyverzete még mindig szablya, vaspántos tegez ^[205.] és nyilak. Asszonyaik, leánygyermekük ruháját a nyakon és csuklón ezüstlemezek szegélyezték, ezüst mentegombokat és -gyűrűket, valamint pompás „tokaji típusú” szőlőfürtesüngős ezüst fülbevalót (tömör öntött és granulált üreges változatot együtt!), díszgombot viseltek. Nemcsak viseletük, fegyverzetük (szablyák, vasveretes tegezekben kétágú villás és átllyukasztott pengéjű füttyülő nyílcsúcsok is a szokványosak mellett), temetkezési módjuk új, minden korábbi előzménytől merőben különböző, hanem az asszonyok és gyermekek sírjába helyezett élelemtartó fazekak is. A Don-vidéki „szaltovói” típusú fazekak új jövevények a Kárpát-medencében. Újabbban hasonló, nagyobb temető sírjait ásták ki a Szántó utcában.

^[204.] 11. ábra. Honfoglalás kori szablyás lovas harcos sírja és honfoglalás kori lovas harcos korabeli sírrablóktól megbolygatott temetkezése, Kolozsvár, volt Zápolya utca

A Zápolya utcai sírok több lelete „archaikus” a honfoglaló emléanyagban, így a keleti párhuzamokkal rendelkező, szív alakú lószerszámcsüngő, egy különös kelet-európai díszítmény, de maguk az öv- és lószerszámveretek is. A temetőt közvetlenül a honfoglalás

után nyitották. Nem valószínű, hogy gazdag középrétegbeli nagycsalád temetője lett volna. Inkább a Szamos-terazon megszállt rangos úr katonai kíséretének és családtagjainak temetője.

A Farkas (ma: M. Kogălniceanu) utca 23. sz. alatt női sírban talált szép szőlőfürtcsüngős fülbevaló alapján harmadik egykorú – talán hasonló – temetővel is számolni lehet a Belváros peremén.

A katonáskodó „középréteg” kengyeles, lovas, fegyveres sírjai-temetői a háromszéki Eresztevény-Zádogos-tetőtől (lovassír kengyellel és lándzsával) és Kézdivásárhelytől (a berecki vasút építésekor talált zablá és szablya – lovassírból? –, valamint díszítetlen edények) terjednek az ország belseje felé. Köpec-Kőcsukkon már az első világháború előtt találtak lovassírt, ugyanott 1927-ben egy másik lovassírból olyan patkó került múzeumba, amelynek párját a faragott csontlemezzel díszített nyeregkapás soltszentimrei sírból ismerjük.

Sepsiszentgyörgy-Epres-tetőn lándzsacsúcs és egy ritka fegyver: bronz keresztvassal felszerelt bizánci kard volt a kitömött lóbőrös sírban. Székelyderzs-Új utcában lókoponya, lólábszárcsontok és kengyel jelzik a részleges lovas temetkezést. Sajnos, nem tudni közelebbit a Réty-Telekről említett 10. századi telepről és temetkezésről.

A későbbi Székelyföldnek a fenti sírleletekből tükröződő gyér korai katonai megszállását a veszedelmes besenyő szomszédság magyarázza. Valószínűleg egykorú velük a néhány köznépi temetkezésre utaló székelyföldi korai lelet is. A 10. század után ennek a csoportnak nincs nyoma. Új határőrszervezet kialakítására, a székelynek nevezett magyarok betelepítésére csak a komán–kun veszedelem jelentkezése után, a 12. században kerül sor.

A Maros völgyében Marosgombáson a Zeyk-szőlőben került elő Erdély első honfoglaláskori temetője 1895-ben. Az 1911–12-ben folytatott ásátásokból egy jómódú megszálló közösség egyetlen sorban nyugvó 12 temetkezése bontakozott ki: a sírsor egyik szárnyán szablyás, harci baltás, tegezes férfiak, a tegezekben 7-5-3 nyílcsúccsal, a másik szárnyon a nyakkivágás körül ezüst ^[207.] veretekkel borított, ezüst mentegombos öltözetben bolgár és magyar fülbevalókat, lemezkarperacet viselő asszonyok – az egyáltalán nem „kötelező” lótemetést a gazdag közösség nem gyakorolta. A mindmáig közöletlen 5–9. sírból újabb szablya, tegez és nyílcsúcsköteg került elő, néhány női temetkezés pedig elpusztult. Egy ház tűzhelyét is feltárták itt, szája előtt rombusz pengéjű magyar nyílcsúccsal és lókoponyával.

Magyarlapádon a vár alatti völgyben a „középrétegre” jellemző ékszereket viselő asszonyok sírjai utalnak hasonló temetőre, Borosbenedeken pedig díszes lószerszámveretek (közöletlenek) sejtetik gazdagabb honfoglaló magyar asszony sírját. Gyulafehérváron a 11. századi templom építésekor romboltak szét egy lovastemetkezést, maradványai közt a Zápolya utcaihoz hasonló, levél alakú, lószerszámdísz is volt. Déván, a Maros-völgy e fontos közlekedési csomópontján fegyveres középrétegbeli nagycsalád sírsorából 7 temetkezés mellékleteit mentették meg. A legrangosabb férfi mellé, a bal keze vagy karja mentében kétélű Karoling-kardot fektettek, ugyanabból vagy másik sírból tegezvasalás, rombuszpengéjű és kétágú villás hegyű nyílcsúcsok kerültek elő. A férfiak ruházatát mentegombok díszítették, asszonyaik fülbevalókkal, sima hajfonatkarikákkal és gyűrűkkel – köztük egy vésett díszűvel – voltak felékszerelve. A lovastemetkezést e csoportnál is valószínűleg csak a lószerszámok (kengyelek, zablák) jelképezték. Más helyekről, így Piskiről egyelőre csak „10. századi lovassírok” létezéséről olvashatunk.

{206.} 12. ábra. Díszes viseletben eltemetett honfoglalás kori magyar asszony sírmellékletei, Marosgombás. Különleges helyet foglal el Maroskarna-Szőlőhegy temetője. A (sajnos nem teljesen) feltárt maroskarnai „B” temető mintegy 2000 méterre fekszik a bolgár korszak temetőjétől („A”). A 15 feltárt sírból nehéz a temetőt megítélni, mivel 11-et feldúltak és kiraboltak. A temetkezési rítus bizonyos elemei (pl. a „fejpárnaként” a fej alá helyezett nagy kő), a temető szerkezete, részben leletei is, emlékeztetnek a Zápolya utcai temetőre, ám lótemetkezés nem került (vagy még nem került) elő a sírokból. A megmaradt szablyatöredék, tegezvasalások, nyílcsúcsok, fémgombok, gyöngyök, szőlőfürtcsüngős ezüst fülbevalópár, s végül, de nem utolsósorban a „szaltovói” típusú sírfazék időben a Zápolya utca mellé helyezik a temetőt. Fegyveres, hadi szolgálatot teljesítő csoportot sejtethetünk itt, amelyet a honfoglaláskor a közelben lakó bolgárok ellenőrzésére telepítettek le. Viszonylagos gazdagságuk – amely később a sírablók figyelmét is felkeltette – fegyveres megbízatásukból fakadt. A szegényebb rokonok sírjaiból származó egyszerűbb leletek (bronz karperecek, gyűrűk, fülbevalók) kitűnő átmenetet nyújtanak a nem fegyveres köznépi temetők „régészeti kultúrájához”. Ilyen lehetett Maroscsapó temetője, amelyből zabla, nyakperec, karperecek, edénytöredékek jutottak múzeumba.

A Királyhágón és a Sebes-Körös völgyén áthaladva, Biharország keleti bejáratát őrizték – s ezúttal nyilvánvalóan őrségről lehet szó – a Krajnikfalvára telepített lovasok. A Krajnikfalváról származó 4 darab 10. századi kengyel közül 3 normann–karoling típusú, ezüstberakással, vagyis {208.} inkább három, mintsem két lovastemetkezésből származnak. Az Alföld peremére kijutva, Biharvárbán és körzetében olyan központ kialakulása figyelhető meg, amely méltán kapcsolatba hozható a magyarság egyik 10. századi fejedelmi székhelyével.

Valószínű, hogy a nem túl nagy méretű bihari bronzkori földvár „átépítése” hatalmas várrá nem sok idővel a honfoglalás után elkezdődött. A magas földsáncokra emelt gerenda-föld falakkal körülvett várak építése nem magyarázható csupán belső politikai szervezéssel. A 10. század közepéig a besenyő veszély bármelyik pillanatban fenyegette a magyarságot, hiszen Kónsztantinosz Porfirogennétosz szerint „túlnyomó fölényükkel és erejükkel” Bulgáriát is fenyegették, „a türkök nemzetsége” pedig egyenesen „rettegett és félt” tőlük. A császár jól tudta, hogy a magyarok nem mernek „kikezdeni” ezekkel a „gonosz fickókkal”. Az egyelőre csak nyomokban ismert gyepűvédő erődrendszer a Keleti-Kárpátok mentében éppúgy a félelem és a védelem tanúbizonysága, mint a Tisza, Körös és Maros alföldi bejáratainál emelt hatalmas erődök: Szabolcsvár, Biharvár és Marosvár avagy az al-dunai kapuban Krassóvár. A ma is 9–12 méter magas, közel 15 méter széles földsáncokkal körülvett, erődítményeivel együtt 8 katasztrális holdat elfoglaló (a sánc tetején 200×182 méteres alapterületű) Biharvár régészeti sáncátvágásainak (zavaros) eredményei szerint több korszakon át épült. Jelenleg látható formáját-méretét a 11. században vette fel – utolsó korszakában kőfal emelkedett a földsáncra, akárcsak Dobokaváron vagy Tordaváron. Eredetileg csak egy kapuja volt, a délnyugati. A sánc észak- és délkeleti sarkait 1704. évi táborozásakor Rákóczi nyitatta ki.

11–12. századi hercegi-ispáni építkezések maradványai a belsejében talált kőalapozások, talán templomalapok is. 10. századiak viszont alattuk az ún. C. réteg leletei. Erre az időre tehető néhány, újabban a várban feltárt lakóputri is.

Biharvár („civitas Bichor”, 1075) első „nagy” korszaka a 10. század első felére nyúlik vissza. A várral szemben fekvő Somlyóhegyen került elő a „helyőrség” temetője, amely önmagában is szinte páratlan a honfoglalás kori régészethetben. Egyetlen sorban egymás mellett 8 nyugat-keleti tájolású lovassír sorakozott. Valamennyi (lábhoz tett) felszerszámozott lóboros temetkezés, a halottak jobb oldalán megvasalt tegez 2-4-6 nyílcsúccsal, illetve nyílvezzővel, az egyik harcosnak fokosa is volt. Ezüsttel kivert díszöves vezetőjüket szablyája is megkülönbözteti. Rangos lehetett a szomszédja is, ezüstszőgecsekkel kivert csizmában, aranycsüngős fülbevalóval. A többiek viselete, ruházata egyszerű volt, erre legfeljebb néhány mentegomb utal, övüket vascsat fogta össze, az övön viselt bőrtarsolyban kést és tűzszerszámot hordtak. Lóval, kisméretű kengyellel temették el a csoporthoz tartozó egyetlen asszonyt is – egyedül ennek a keleti gyöngyöröcsüngős fülbevalót viselő nőnek mellékeltek a másvilágra élelmet egy szép „szaltovói típusú” fazékban. A Bihar-Somlyóhegyen {209.} talált temető a 10. század első feléből, a várat őrző katonaelemtől származik. A nyílcsúcsok különböző száma talán rangkülönbséget tükröz: a temetőben nyugvók kisebb-nagyobb harci egységek parancsnokai, tisztesei, altisztjei lehettek. – Hozzá tartozóik vagy másik sorban, vagy a sírsor folytatásában nyugodhatnak.

A várban lakó uraknál korán feltűnik a kétélű, vas markolatgombos Karoling-kard (1862. évi sírból, kengyellel, edénnyel együtt), rájuk utal a várban talált díszes, „rozettás” lószerszámdísz is, míg az uralmuk alatt élő várnép összetételére szilágynagyfalusi típusú szláv és „szaltovói típusú” magyar fazekakból és üstökből nyerhetünk bepillantást. A vár népe a 10. század végétől kezdve a közeli Téglagyár mellett temetkezett, a Tiszától keletre ismert eddigi legnagyobb köznépi temetőben. A temető kiásott részében a „pénzforgalom”, a halotti obulusadás szokása I. András és Salamon érmeivel keltezett sírokkal kezdődik, zöme I. László és Kálmán kori. Az érme tanúsága szerint a temető használatban maradt II. István, II. Béla, II. Géza, III. Béla idejében is egészen II. Andrásig, amire csak az lehet a magyarázat, hogy a 11. században valószínűleg templom épült a területén. Az 520 síros temető kezdetei nyilván a 10. századba nyúlnak vissza (erre mutat egy, „a temetőből” származó ép edény és egy korai típusú sodrott nyakperec), ez azonban csak teljes feltárásával, vagy legalább a Roska Mártontól feltárt 506 sír leleteinek közzétételével lenne igazolható. Az újabban itt feltárt és közzétett 14 sír a 10–11. század fordulójáról származik.

Biharvár körzetéhez tartozó lovassírok kerültek elő Köröstarján-Csordásdombon, ahol maga a Tarján is törzsi eredetű helynév. A kelta temető területén feltárt (az eredeti közlemény szerint is) „12 magyar” sírból szablyával felszerelt férfi és ezüst szőlőfürtcsüngős fülbevalókat viselő női temetkezésekről van híradás.

A köznép és várnépek számos további 10–11. századi temetője veszi körül Biharvárat: Biharszentandrason (sírok I. László koráig), Hegyközkovácsiban (10–11. századi bronzcsörgő sírból), Biharfélegyházán, Nagy Bálint telkén (sodrott nyakperec, állatfejes karperec, gyűrű), Biharszentjános-Klastromdombon (I. László-obulus, gyűrűk, gyöngyök sírokból), Hegyközszentimrén (I. István pénzével), Jankafalván (10–11. századi edények és „majsi” típusú bronz mellkereszt), nyugat felől pedig Ártádon, ahol a közösséget vezető rangos emberek lovassírijai is a temetőben voltak.

Biharvártól délre komoly korai magyar település volt (Nagy-)Várad területén, bár váras(hely) értelmű ómagyar elnevezése önmagában véve nem bizonyíték arra, hogy I. László előtt vár is létezett volna itt; Biharvár tőzsomszédóságában kezdetben nem volt szükség másik várra. Az 1890-es évek elején az akkori város délnyugati peremén, a Pece-patak és az Aradi út között az új huszárlaktanya építésekor köznépi temetőből gazdag 10. századi női sírleleteket mentettek meg: ruhanyakat díszítő kéttagú ezüstcsüngőket, 7 {210.} darab csavart nyakperecet, számos

sima s egy állatfejes karperecet, szőlőfürtcsüngős fülbevaló ezüsből öntött változatát és „szaltovói típusú” magyar fazekat. A temetőt a 11. század elejéig használták (korai típusú S végű hajkarikák, félholdcsüngő, ún. lunula). A későbbi vártól keletre, a Sebes-Körös déli oldalán a Szalka-terazon is feltártak újabban egy 7 síros 10. századi temetőrészletet, amelyből vésett madárfigurával díszített fejes gyűrű, bronz szőlőfürtcsüngős fülbevalók, sima hajfürtkarikák kerültek elő.

A két 10–11. századi falu között, a Sebes-Körös és a Pece-patak közti árterület szigetén 1091–1093 között épült fel az I. László alapította monostort védő 150 m átmérőjű, mintegy 600 m kerületű, kör alakú földvár – az 1091-ben a kunoktól feldúlt Biharvár ettől kezdve egyre inkább elveszti jelentőségét. A vártól („Varadynum de Byhor”, 1093) nyugatra hamarosan felépült a Szentlélek-plébániatemplom, temetőjére a Nagyvásártéren talált 12. századi pénzek utalnak. A püspökség székhelyének áthelyezését, a püspökök gazdagságát és kapcsolatait jelentős régészeti leletek tükrözik: egy 11. század végi körmeneti kereszt vagy feszület (töredék), amely legkorábbi a maga nemében Árpád-kori bronzművességünkben, egy 11–12. századi – eredetileg hegyikristály kövekkel díszített – lotaringiai készítésű körmeneti kereszt (töredék), és egy korai, még 12. századi limoges-i oltárkereszt.

Nagyvárad környékén is köznépi temetők találhatóak Peceszentmártonban (pityke, gyöngy), valamint Mezőtelegden, ahol kis öntöttbronz mellkereszt került elő, hasonlók hiteles körülmények közt 10–11. századi gyermeksírokból származnak (Majs stb.) s országosan elterjedtek. Nagyszalontán sodrott nyakperec és más ékszerek utalnak korszakunkra.

Az Érmellék és a Szilágyság kisebb-nagyobb 10–11. századi temetői: Mezőfény (állatfejes és sima huzalkarperecek, sima S végű és bordázott S végű hajkarikák, sodrott és lemezgyűrűk 30 sírból), Iriny (rombuszpengéjű nyílcsúcs), Értarcsa (szőlőfürtcsüngős fülbevaló változata), Kismajtény (12 sír), Szalacs-Vida-domb bronzkori telephalomba ásott temetője (12 nyugat-keleti irányítású sír, az egyikben szlovén vagy bajor (?) asszonyra utaló „Köttlach típusú” zománcdíszes hajfonat-függőpár volt sima hajkarikákkal és egy karikagyűrűvel együtt, egy egyszerű fűrtkarikákat viselő ember koponyája trepanált volt, egy asszony hajfonatát pedig S végű hajkarikák díszítették), Szalacs-Várbót-domb (ahol Roska Márton tárt fel 10–12. századi – közöletlen – köznépi temetőt), Gálospetri-Malomdomb (4 sír), Nagykároly-Bobádi-domb bronzkori telephalomba ásott 10–11. századi sírjai (s ugyanott templom körüli temetője), valamint Érdengeleg, Érsemjén, Érmihályfalva (sima nyakperec), Érkörtvélyes (sima nyakperec, félholdcsüngő), Mezőterem, Szilágypér, Szilágysomlyó (bronzcsengő, gyűrűk sírokból), Zilah-Vártelek (S végű hajkarikák, vaskések, lira alakú bronzcsat 31 sírból) részben szórványos ékszerleletei, Székelyhíd és Kalácsa (utóbbi a Fekete-Köröstől délre) síredényei. Mindezek miben sem különböznek a szomszédos Szabolcs, Szatmár és Bihar megyék egykorú sírleleteitől.

[211.] Kiemelkedő jelentőségű az egyik gálospetri sír, amelyben a „szaltovói típusú” fazék, a mentegombok és az áttört díszítésű öntöttbronz hajfonatdíszítő korongok a gazdagabb 10. századi magyar női temetkezések jellemzői. A lóalakkal összefonódó indamotívummal – segítő szellemmel – díszített korong jól ismert a honfoglaló temetőkből (Mándok, Sarkad stb.), a másikon a honfoglalók palmettás életfa-ábrázolásainak ritka példánya látható. Gálospetri „melléklet nélküli” (valójában sima hajfürtkarikák is voltak) 3 temetkezése (köztük feltehetőleg kirabolt sírok is) a honfoglaló temetőkben mindenütt megfigyelhető társadalmi tagozódást bizonyítja.

A gyulák egyik korai szálláshelyére utalhatnak a Gyula körzetében előkerült gazdag temetők. Muszka-Szölödombról 3 lovas temetkezésből származó 3 pár lószerszám között kiemelkedő szépségű, ezüstberakásos kengyel és zabla (vö. Kolozsvár-Zápolya utca) került elő, a női családtagok sírjában is ékszerek, többek között állatfejes karperecek voltak. A környék jelentős temetője Gyulától délkeletre a siklóí, ahol 12 temetkezés közül kettőt a testre helyezett összegöngyölt lóborrel, hetet pedig lószerszámmal temettek el, tehát 9 tartozott a

„lovass” temetkezések közé, köztük két vagy három rangos asszony is. A közösség vezetőjét szablyával felszerelve temették el, a többi fegyverest tegezben viselt 6-8 nyíllal. Az 1. sír díszes, aranyozott ezüst „rozettás” lószerszáma az előkelő középrétegbeliek közé sorolja a temetőt használó közösség vezetőit, a nők ruházatának gazdag ezüst ékszerdíszei, mentegombjai, s főleg a ruháikra varrott ezüstpénzek azt sejtetik, hogy a kalandozásokban is részt vevő, katonáskodó, előkelő nagycsalád emlékeiről van szó. A temető jelentősége pontosan fel sem mérhető, mivel három leggazdagabb sírját – köztük a szablyásat – már a keresztény korszak kezdetén feldúlták és kifosztották, 6-7 további temetkezés pedig már az ásatások előtt elpusztult.

A Fekete-Körös völgyében egyelőre elszigetelt Felsőpojényból I. Makedón Baszileosz bizánci császár (867–886) átfűrt, valaha ruhára varrva viselt solidusa, amely azonban Orsován talált párja s több egykorú párhuzama alapján mégiscsak gazdag honfoglalás kori temetkezést sejtet.

Figyelemre méltó a Gyulavarsánd-Laposhalom bronzkori telephalmán nyitott temető. Azon nagy köznépi temetkezőhelyek közé tartozik (pl. Magyarhomorog, Békés-Povád, Tarhos-Városerdő, Pécska-Nagysánc – mind a négy őskori település is, az utóbbi kettő bronzkori telephalom), amelyeket a 10. században szabad fegyveresek (kengyellel, zablával ellátott göngyölt lóbőrös temetkezések íjjal, tegezgel, nyíllal felszerelve) és családtagjaik (nők sírjában nyugaton zsákmányolt, a 10. század első feléből származó aranyozott ezüstkorong, ezüst ruhadíszek, állatfejes karperecek, mentegombok) nyitottak, majd I. Istvántól I. Andrásig az I. Lászlóig folyamatosan használták pogány és félkeresztény magyarok.

[212.] Erdély és az Alföld között a Maros mentében kétségtelenül a legjelentősebb 10. századi központ a „Marosvár” (*Civitas/Urbs Morisena, Moroswar*) körül kialakuló. A 10–11. század fordulóján itt volt a központi hatalommal szembe forduló Ajtony „székvárosa”. Marosvár körzetéhez tartozó honfoglaló temető volt a Maros északi teraszán Sajtényban, ahol egy megdült férfísírban a tarcali díszöv egyszerűbb párjának veretei, lemez karperec és pántgyűrű maradt meg, két másik temetkezés bolygatott, kirabolt volt, egy szegény negyedike pedig csak „szaltovói típusú” csuprot mellékeltek – a temető többi sírja 1925–1945 között elpusztult.

A Maros–Aranka-vidék honfoglalás kori temetői és sírjai: Arad-Csálya (lóbőrös temetkezések lószerszámmal legalább 3 férfísírből, fegyvereik közt együtt fordul elő a díszes, aranyozott markolatgombos, ezüstberakásos keresztvassal felszerelt szablya és a kétélű kard, valamint ékköves gyűrű és lemezes karperecek), Németszentpéter (gazdag, rozettás lószerszámos temetkezés, kengyel, zablá, mentegombokkal díszített ruházat, gyöngyöröcsüngős keleti fülbevalópár előkelő nő sírjából), Németszentpéter-Római sánc (10–11. századi sírok, 1860), Fönlak (kengyeles lovassír és női sírok ékszerekkel), Nagyteremia-Szőlőhegy (mentegombok, mentelánc, gazdag öltözetű asszony négyzet alakú veretei, edények), Nagyősz-Téglagyár (10–11. századi sírok S végű hajkarikákkal, gyűrűvel, ugyaninnen szédült sírokból fülbevalót, lándzsacsúcsot és kardot is említenek) és -Kishalom (gazdag 10. századi női sír, különleges szépségű aranyozott ezüstövvel, palmettamintás nagyszíjvéggel, lira alakú csattal).

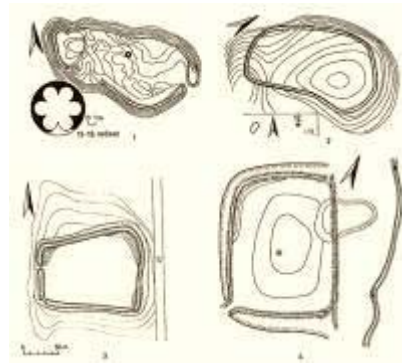
Egyedülálló a honfoglalás kori emléanyagban az a vékony aranyberakással díszített kengyel, amely Perjámoson a Posta utcában (feldúlt?) lovassírből került elő. Egykorú gazdag női temetkezés ismert Ópálosról (szőlőfűrtcsüngős fülbevalók, nyakperek, karperecek), valamint női ékszerek (fonott karperecek, huzalgűrű, bordás pántgyűrű) Kovászi/Kovaszincből. Nagykomlós kirabolt (?) lovassírja (kitömött lóbőrös temetkezés, tegez 5 nyílcsúccsal), Nagykomlós-Posztzallás lovassírjai (lócsonatok, zablá, nyílcsúcsok, arany hajfűrtkarika), ugyanonnan (Német-Komlós) egy további gazdag lovassír leletei (öntött övveret, szíjvég, rozetta és levél alakú veret) a katonáskodó harcos elem temetkezései. A Marostól délre, Marosvártól (Csanád) nem messze, Keglevichházán markolatgombos kétélű

kard került elő, minden bizonnyal sírból. Hasonló 10. századi nyugati kard származik Zombolyáról is.

A fentebb felsorolt dúsgazdag síroktól körülvéve a Maros és az Aranka között Nagyszentmiklós-Bukova-pusztán az őskor síkságából-mocsárból kiemelkedő lapos telephalmain és az őskor vagy római kor halomsírjaiban szinte kivétel nélkül megtalálhatók a lovas-fegyveres nép temetkezései. A feltárójuk eredeti közleményeit kivonatoló és félreértő összefoglaló irodalomban mindmáig „halomsírokként” szerepelnek. A halmos-kurgán temetkezést ^[213.] a honfoglaló magyarok nem gyakorolták, annál jellemzőbb volt nagy ellenségükre, a besenyőkre. A bukovapusztai „halomsírok” így váltak az utóbb a magyarokhoz csatlakozott, a későbbi elméletekben pedig kifejezetten a magyarokkal szemben álló besenyőkké (Ajtony, „Glad” stb. „besenyőivé”). Sőt, a bukovai sírokból származó lelettípusok, pl. az áttört, hajfonatdíszítő korongpár – a honfoglaló asszonyok jellegzetes hajviseletének ékességei! – a halomsíros „ritus” alapján önmagukban is besenyő „etnikumjelzővé”. A bukovai korongok párhuzamait nyomon követve a magyarokkal szemben álló valószínű „besenyő határsávot” álmodtak össze kelet-alföldi honfoglaló magyar temetőkből.

Valójában a 10–11. századi magyarságnál az egész vízjárta Alföldön egyetemesen elterjedt temetkezési szokásról van szó, s nem halomsírokról. Halottaikat, kis temetőiket víztől védett őskori telephalomba (l. fentebb Gyulavarsánd, Szalacs, Nagykaroly, valamint Nádudvar, Hencida stb. temetőit, alább Perjámos-Sánchalom és Hodony leleteit), ritkábban – főleg a gazdagabbakat – őskori kurgánokba (ilyen Zemplén is) ásták bele. A bukovapusztai „halmok” részben a neolitikus Körös-kultúra lapos telephalmjai, amelyeknek valamelyik részébe, rendszerint nem is a középebe voltak a halottak 40–100 centiméter mélyen beásva – általában alattuk kezdődtek a telep rétegei. A kurgánokban is másodlagosak voltak a 40–80 centiméter mély magyar sírok, amelyekben tovább ástak, ott a kurgán alján megtalálták az eredeti tulajdonos sírgödret és temetkezési maradványait.

A bukovapusztai II. és III. halomból egy, illetve két felszerszámozott lóbőrös temetkezés került elő megvasalt tegezben 4 és 7 nyílcsúccsal, az V. halomban pedig három fegyver nélküli felszerszámozott lóbőrös temetkezés, az egyik megdült temetkezésben a férfinak fémgombos mentéje és fémveretes öve volt. A II. halomból származik a pompás rozettás lószerszámos, hajfonatkorong-páros női temetkezés is. A IV. „Telephalomban” 18 síros temető volt, legalább 2-2 felszerszámozott lóbőrös és lószerszámos tegezes-nyílhegyes sírral, valamint egyszerűbb férfi- és női temetkezésekkel. Az I. halomból díszesebb öltözetű tegezes (5 nyílcsúc) férfitemetkezés került elő. A vizesdi szarmata halomsírba is két honfoglaló temetkezés volt beásva, férfi lócsontokkal és egy nő nyakperccel, karperecekkal ékesítve. A perjámosi Sánchalomban talált szép ezüst övdísz és bordázott gyűrű is gazdagabb sírra utal. Csak részben közöltek a század elején (Magyar-)Pécska-Nagysáncon kiásott sírleletek (ruhanyakat díszítő készlet kéttagú csüngőkből, mentegombok, lira alakú bronzcsat, szőlőfürtcsüngős fülbevaló, sodrott nyakperccel, sima és sodrott karperecek, különféle gyűrűk, üveg- és Cyprea-gyöngyök), s teljességgel közöletlen az ugyanott feltárt lovassír, kengyelekkel, rombusz- és villás hegyű nyílcsúcsokkal. Az 1960-as években a Nagysáncon kiásott 140 10–12. századi temetkezésről csak annyit tudni, hogy fülbevalók, S végű ^[215.] hajkarikák, gyűrűk, gyöngyök és Árpád-kori pénzek kerültek elő belőlük. A nyugatról szomszédos Nagylakról S végű hajkarika, keletről, a mai Arad területéről 10–11. századi fonott ezüstgyűrű ismert. Ismeretlenek viszont az Aradtól keletre a Maros északi oldalán, Aradkövin, és déli oldalán, Szépfalun feltárt 10–11. századi sírok leletei.

[214.] 13. ábra. Államalapítás kori ispáni várak

1 = Ó-Kolozsvár és 12–13. századi körtemploma; 2 = Ó-Tordavár; 3 = Ó-Aradvár; 4 = Biharvár
 Az Árpád-kori Aradvár (*Urodvár, castrum Orod*) azonos az Óthalom/Glogovác mellől régóta ismert Földvárral (*Die Schanzen*). A vizenyős, mocsaras környezetből kiemelkedő 100–120–160–160 méteres, trapéz alakú vár földsáncai mára erősen lekoptak. A cserépüstökkel mindvégig kísért bőséges kerámia a 10. század végétől a 13. századig keltezi a vár életét, a leletek zöme 11–12. századi. Belsejében, éppúgy, mint Abaújvárban, Dobokavárban, Ó-Kolozsvárban, már korán temetőt létesítettek, valószínűleg a vártemplom köré. Obulus-mellékletei Péter, I. András és I. Béla pénzeivel indulnak, s folyamatosak a 12. századig, jól keltezzve az előkerült hajkarikákat, sodrott ezüstgyűrűket s más ékszereket. Ó-Aradvártól 500 méterre a Szent Márton-templom mellett 12. századi templom körüli temető is ismert, III. István (1162–1172) pénzével is keltezzve.

Ott, ahol a Maros a hegyvidékről az Alföldre lép, a völgszoros kijáratát északról a szláv nevű Kalodva/Kladova patak fölötti magaslatra épített 11–12. századi földvár védte. A mellette előkerült sírok egyszerű és vastag S végű hajkarikái, Kálmántól II. Istvánon (1116–1131) át IV. Lászlóig terjedő obulusokkal, templom körüli temetőre utalnak, maga a vár is aligha épült hát a 11. század végénél korábban.

A Temesközben a honfoglaló magyarok központja már a 10. században a későbbi Temesvár területén lehetett. A várostól északnyugatra, a Csóka-erdőben, az egykori Csókafalu körzetében megmentett nagycsaládi temető a biharsomlyóhegyi temető közeli rokona. A sírok egyik felében vasveretes tegezekben 5–7 nyílcsúccsal felszerelt, mentegombos, részben lószerszámmal, kengyelekkel, zablákkal is kísért fegyveres férfiak nyugodtak. Asszonyaik, gyermekeik kizárólag 10. századi ékszereket (nyakperec, karperecek, köztük állatfejes is) viseltek. Temesvártól északnyugatra, Hodonyban neolitikus telephalomba ásva került elő egy kevésbé módos nagycsalád temetőjének (eddig) 11 sírja, két párhuzamos sírsorból. Mint a szimbolikus lótemetkezések (kengyelpár, zablák), a mentegombok és a ruhadíszító pitykék tanúsítják, a temetőt a 10. század végén – 11. század elején használták, ezt erősítik meg a nők és gyermekek sima hajfűrtkarikái és díszes gyűrűi is – a halotti obulusok: STEPHANUS REX pénzei pontosan keltezik a temetőt. Temesvártól északra, Hidasligeten köznépi temető (25–30 sír, hajkarikák, I. András pénze), nyugatra a szakálházi lovassírok (zabla, két különböző kengyel) igazolják a központ korai kialakulását, délre, Temesligeten 10–11. századi temető sírjai (nyakperec, mentegombok, hajkarikák, gyűrű, I. András pénze), keleten, Temesremetén pedig település, ép 10. századi edényekkel.

[216.] Magáról Temesvárról eddig, VII. Kónsztantinosz Porfürogennétosz (912–959) bronzpénzét nem számítva, csak 11. századi sírleleteket ismerünk a Béga partjáról (hajkarika, 1898) és máshonnan (I. András pénzével). A belváros területéről 10. század végi fülbevaló, kora Árpád-kori bronzkereszt, 12–13. századi kettős kereszttel díszített fejű bronzgyűrű és III. Béla rézpénze ismert még (1910–1913).

A Temesköz délebbi részein talált magyar sírok közül kiemelkednek Detta-Újtemető (1882) gazdag korai sírleletei, férfi ezüst övveretei és mentegombjai, az egyik halott szájában VI.

Bölcs Leó (886–912) bronzpénze, egy szláv-magyar viseletű asszony gazdag ékszerei (kéttagú, csüngős veretek kivágott ruhanyakról, öntöttbronz csüngős fülbevaló és zománcberakásos hajfonatcsüngő; egy kisebb és egy nagyobb színes zománcberakásos korongfíbula – az utóbbi a délnémet vagy Rajna-vidéki zománcművesség remeke, s okvetlenül a Karolingok vagy az Ottók birodalmából származik) és egy egyszerűbb viseletű asszony hajkarikája, gyűrűje. Ugyanott került elő egy 10–11. századi pompás aranygyűrű, sodronyrekeszben ékkőberakással. Keveset tudunk eddig a germáni (Ermény)-Római sánci (sodrott nyak- és karperecek, sima hajkarikák 11 sírból), csákovai (rombusz pengéjű nyilcsúcsok, huzal karperecek és gyűrű), vrányi, illyédi (granulált csüngőjű fülbevaló, karperec) és mehádiai (utóbbi helyen a szegényes, edényeket, késeket tartalmazó 10 sírból a 7. számút a szájban talált I. István-érme keltezi) sírokról, valamint az ómoldovai köznépi temető sírleleteiről (sodrott nyakperecek, bronz és valószínűleg dunai bolgár eredetű üveg karperecek, 10. századi ólomkereszt, gyűrűk, nyilcsúcsok, pénzek I. László koráig), mivel közöletlenek, elvesztek, vagy annyira szórványosak, hogy bajos belőlük részletesebb következtetést levonni. Azt azonban máris bizonyítják, hogy a 10–11. századi Magyarország települése és sajátos művelődése egészen az Al-Dunáig terjedt.

Kitűnő bizonyíték a 10. századi al-dunai határokra a vidék déli kapujából, Orsováról származó több fontos lelet. Egy szép 10. századi magyar sírból 28 darab ezüst ruhadisz, mentegombok, fülbevalók és 14 darab átfűrt-átlukasztott, egykor ruhára varrt itáliai pénz került elő. Ugyancsak Orsováról származik egy remekművű ezüstveretes öv háromféle övdísz és csatja, amelyet egy itáliai – milánói – Karoling-pénz, III. Lajos dénára keltezi. Nyugati a Dunában talált kétélű kard is. Az orsovai kapu erős megszállását általában is keltezi VI. Bölcs Leó solidusa, I. Romanosz Lakapénosz 921–931 között vert solidusa és II. Nikéforosz Fokász II. Baszileossal együtt kibocsátott (963) aranypénze. A magyar kalandozó hadjáratok során idejutott bizánci pénzekről szólva, említést érdemel a Temesköz északi feléből, Lovrinból I. Romanosz és VII. Kónsztantinosz Porfürogenerátosz átfűrt – ruhadíszként használt – bronzpénze, a dél-temesi Kisgájból pedig VII. Kónsztantinosz–II. Romanosz (959–963) és II. Nikéforosz Fokász (963–969) solidusa.

[217.] Az egyetemes kora Árpád-kori művelődés al-dunai jelenlétére, valószínűleg templom körüli temetőre utalnak Kálmán és II. Béla Orsován talált pénzei. Alsópozsgás sírjaiban, kivált Felsőlupkó (Gornya) 42 síros 4. számú temetőjében a 11–12. századi köznép ezüst fülbevalói, S végű hajkarikái, csörgői, gombjai, lemez karperecei vannak jelen.

Arra nézve, hogy a belső hatalmi harcok még a Maros-vidéken sem okoztak okvetlenül törést az egyszerű emberek életében, jó példa az Aradtól északkeletre Újzimánd-Földvári-pusztán a kavicsbányában feltárt köznépi temető. Használata a leletek tanúsága szerint a 10. században elkezdődik (kéttagú csüngők, ruhadíszek, pitykék, nyakperecek, állatfejes karperecek, sima hajfűrtkarikák, nyakban viselt kereszt és félhold alakú csüngő) és törés nélkül folytatódik I. László koráig. Ezzel a tanulsággal térünk vissza ismét Erdélybe.

ERDÉLY BENÉPESÜLÉSE A 10–11. SZÁZADBAN

Az erdélyi s egyben a honfoglaló és korai Árpád-kori magyar köznép régészeti kutatásának nagy szerencséjére 1910–1912 között két olyan temetőt tártak fel Erdélyben, amelyek szoroson és egyértelműen kapcsolódtak a lovas-lószerszámos sírokkal tarkított honfoglalás kori „középréteg” temetőihez és egymáshoz is. Mindkét temetőt halotti obulusok, vagyis kurrens pénzek keltezik. Az akkori erdélyi kutatás éppen e két temető révén maradt mentes a „Bjelo Brdo” szemlélettől, attól az elsietett elmélettől, amely a „soros temetőkben” nem a honfoglalás és Árpád-kori Magyarország köznépét, hanem a „legyőzött” szlávok hagyatékát látta. Mi több, korszakunkban éppen ez a két erdélyi temető szolgáltatott kitűnő alapokat a 10–11. századi Magyarország köznépi rétegének – etnikus szemlélettől nem befolyásolt –

meghatározásához. A 10–11. századtól ugyanis mi sem állt távolabb, mint a 19–20. század etnikus szemlélete.

Az egyik fontos alap az Aranyos folyó völgye felett Várfalva-Váralján feltárt temetőrész – az első Tordavár várnépének korai temetője. Az észak–déli irányú sávban feltárt temető déli felének korai mellékletei: ruhanyakat díszítő kéttagú csüngők, öntött ruhadíszek és pitykék, ezüst és bronz mentegombok, huzalból sodrott nyakperecek, lemezes és állatfejes karperecek jellegzetes 10. századi magyar viseletről tanúskodnak, a rombuszpengéjű nyílcsúcs, a bajelhárító vagy rangjelző célból sírba tett nyílvevő pedig „a magyarok nyiláról”, melytől az egész 10. századi Európa rettegett. A temető északi felére viszont már a szájba vagy kézbe helyezett „sírobulusok” jellemzők, I. István (5 sírból, ebből négyben obulusként), Péter és Sámuel kori „mag” körül I. András pénzeivel keltezett (7 sírban 9 érem) sírok csoportja. A temetkezés megszűnésének idejére a temető szélén I. László pénze utal. A királyság korának keresztényként eltemetett halottjaira a test előtt összekulcsolt kezek jellemzők, valamint a korai Árpád-kor egyszerű ékszerei: S alakban hajtogatott végű ^{218.} bronz hajkarikák, gyűrűk, sima vagy huzalokból sodort karperecek, vastag, sima bronzhuzalból hajlított nyakperecek – ugyanakkor a pogány élelem, edények, fegyverek teljes hiánya.

A Vajdahunyad-Kincses szőlőhegyi temetőrészletben (21 szétdőlt és 57 feltárt sír) – amely a még nem kutatott első Hunyadvár várnépének a temetője – a 10. századnak már csak halovány emlékei találhatók meg (rombuszpengéjű nyílcsúcs, egy-egy pityke, gyűrű és füles mentegomb, egy nyakban viselt átfúrt, szétkalapált bizánci bronzpénz, valamint a pogány korban trepanált koponyájú „agyafúrt” ember), a feltárt rész magjában Szent István pénzei a sírobulusok (4 sírban!), e korai részt délről I. András, északról I. Béla és Salamon érmeivel keltezett, a 11. század szegényes ékszereivel ellátott temetkezések veszik körül.

Az Erdélyi-medencén belül két, időben részben párhuzamos, részben egymást követő társadalmi réteg bontakozik ki. Egy első s egyben korábbi, amelyet legkésőbb a 11. század elején az államhatalom felszámolt (a 10. századi „középréteg” lovas-fegyveres „pogány” temetői), s egy második (Várfalva-Vajdahunyad típusú temetők), amelynek népe zökkenő nélkül tovább él falvaiban s temetkezik temetőiben a keresztény királyság idején. Szükség lévén rá mint adózóra, hívőre és dolgozó népre.

E második, önmagában is „kétlépcsős” köznépi kultúra temetői Erdély egész területén megtalálhatók. Korai, még 10. századi („várfalvi”) szakaszát néhány temetőrészlet jelzi (Magyarlapád későbbi sírjai, Maroscsapó – sodrott nyakperec, zabla, edény, karperec –, Maroskarna régebbi, más temetőből származó sírleletei, állatfejes karperec Torda vidékéről, Torda-Tündérhegy 45 síros temetőrészlete a várostól délnyugatra fekvő magaslaton, Alvinc-Borberek sírleletei – madárfigurával díszített vésett bronz fejegyűrű, sodrott nyakperec, fülbe való karika, karperec –, ide tartoznak Marosnagylak 15-20 síros, eddig csak 10. századi temetkezéseket tartalmazó temetőrészlete és Zeykfalva korai, I. István pénzével keltezett sírjai). Ide köthető egy temetőből származó szórványlelet (Vecel, 10. századi lira alakú csat) és a köznépi temetőkből jól ismert rombuszpengéjű nyílcsúcsok egy része is. E semmivel össze nem téveszthető, gyakran mesterien kovácsolt nyílhegyek Erdélyben számos helyen hitelesen feltárt 10–11. századi telepen is előkerültek: Angyalos, Szepsiszentgyörgy-Bokorkert és -Eprestedő, Csernáton, Doboka, Malomfalva, Marosgombás, tehát a lelőhelyes „szórványok” (Csáklya, Hari, Magyardécse, Nyírmező, Torda, Vajasd – itt 10–11. századi edény is) vagy telepre, vagy temetőre utalnak.

Vajdahunyad temetőjének kortársa számos, többnyire 11. századi érmekkel is keltezett temető: Bágyon, Betlenszentmiklós, Borosbenedek (6-6 bordázott S végű hajkarikából álló készlet, karperec), Dés, Déva (I. Lászlóig), Doboka, Homoródkarácsonyfalva, Homoródszentpál, Istvánháza, Kajántó, Kelnek, Kozárvár, Marosvásárhely, Marosszentgyörgy (hajkarika, edény), ^{219.} Máramarossziget (2 db hajkarika), Radnót, Szék –

ebből a korszakból és temetőtípusból „nő” ki majd a zabolai és petőfalvi temető is. Ezek a temetők Erdély területét szinte egyenletesen „benépesítik”.

Külön megítélés alá esik a 10. századi nemzetségi, törzsfői és fejedelmi központok továbbélése. A középkori Kolozsvár e téren nem tartozik a kiemelkedők közé. 10–11. századi köznépi temetőjét egyelőre nem ismerjük, a település némi folyamatosságát csak a Libucgát utcai szegényes putrik jelzik.

Annál kiemelkedőbb Gyulafehérvár területe, amelynek régészeti leletei méltók ahhoz a szerephez, amelyet a vár a 10. század második felétől–utolsó harmadától kezdve betöltött. A gyulát kísérő katonai hatalom megjelenését „viking” – vagy inkább bizánci – kardról származó bronz kardtokvég jelzi. Az egykori római falak között-körül a 10–11. században legalább 4-5 temetőt nyitnak. Feltárva ugyan egyik sincs, de az eddig közzétett sírok és leletek is rávilágítanak a hely fontosságára. A legkorábbi vári lovassír 10. századi kengyelmellékleteket tartalmaz. A vártól délnyugatra, az egykori római nekropolisz területén fekvő (szláv urna- és bolgár kori csontvázas temetkezéseket is tartalmazó) temető újbóli használatba vételére 10. század végi–11. század eleji leletek utalnak (lapos pengéjű, rombusz alakú nyílcsúcsokkal teli megvasalt tegez, huzalból sodrott nyakperecek, karperecek és gyűrűk, öntött állatfejes karperecek, fülbevalók), folyamatosan temetkeztek benne a 12. század közepéig (II. Béla és III. Béla pénzei mint sírobulusok). Egy harmadik temetőt a római városfalaktól északnyugatra (Zalatnai út) néhány sírjával korábban éppen csak ismertünk (kengyelek, nyakperecek, hajkarikák, gyűrűk, síredény, trepanált koponya) – itt újabban 180 11–12. századi temetkezést mentettek meg fülbevalókkal, hajkarikákkal, övcsatokkal, nyílcsúcsokkal, I. András, I. Béla, Salamon és I. László obulusaival. Egy negyedik (a Mamuthegy közelében fekvő) temetőből hajkarikák és gyűrűk kerültek elő. Valószínűleg azonos a római nekropolisz feletti temetővel az ötödikként említett, a vártól délre újabban megmentett 11. századi köznépi temető. Ennek területén korábbi, 10. századi temetkezések is voltak, hajfonatot díszítő, áttört mintás bronzkorongokkal, szőlőfürtcsüngős ezüst fülbevalókkal és egyes adatok szerint lócsontokkal is.

A folyamatosság egy pillanatra sem szakad meg. A citadella területén, főleg a székesegyház körül feltárt, földbe mélyített putriházakból származó kerámia akár a dunántúli Fehérváron is előkerülhetett volna, palackedényei, fazekai, cserépbográcsai formára és díszítésre miben sem különböznek az Árpád-kori Magyarország más területeinek készítményeiről és áruitól. A 11–12. században kezdődik el a keresztény temetkezés a mai székesegyház helyén álló rotunda, majd az első püspöki székesegyház körül. Az utóbbi mellett már korábban Kálmántól III. Bélán át II. András koráig terjedő érmekkel keltezett sírok kerültek elő, és újabban is sok 12. századi ékszermellékletes (fémgömbfejű hajtúk, gyűrűk, késői hajkarikák) sírt ástak ki.

[220.] A mai székesegyház nyugati homlokzata előtt 32 méterre nemrég feltárt 19 m hosszú templomalap igazi meglepetés. Az apszis- és hajómaradvány iránya megegyezik a Szent László kori székesegyházéval, az utóbbi emeléskor azonban már nem állhatott, mivel alapfalait a székesegyház körüli temető sírjai átvágják. A legkorábbi építést Kálmán érme keltezi, mint a székesegyház körül korábban talált sírokat, a továbbiakat S végű hajkarikák és II. Géza (1141–1161) obulusa. A kis templom *alatt* talált honfoglaló magyar lovassír és szív alakú lószerszámsüngője legkésőbb a 10–11. század fordulójára keltezi e korai templom keletkezését.

Más 10–11. századi uralmi központok kialakulását, kiépítését is igazolják a ránk maradt nagyszabású emlékek. A Kis-Szamosba folyó Lóna patak völgye felett emelkedő Dobokavár nyilván első ispánjáról, I. István hadvezérének, az Ajtonyt legyőző Csanádnak az apjáról, a korábban Fejér megyében is birtokló (Doboka-pusztá) Dobokáról nyerte a nevét. A monumentális méretű, az erdélyi Árpád-kori védelmi rendszer katonai központjának tekinthető (utoljára kőbe átépített) várkomplexum ásatásai során talált s eddig bemutatott (nem őskori, vagy 8. századi szláv) leletek nem korábbiak a 10. század végénél – 11. század

elejénél: rombuszpengéjű nyílcsúcsok, sima felületű, szögletes átmetszetű nyakperec, huzalból sodort nyak-, avagy karperec, csikózabla-töredék, csiholóvasak. Ezeket a „köznépi” ékszereket és eszközöket egy félhold alakú csüngő keltezi, amelynek jó párhuzamai Szolnok-Repülőtér és Szob-Koliba temetőiben a 10. század végén lépnek fel. Ennek az időszaknak felel meg a vár (alsó) I. rétegében talált kerámia is, egyebek között a magyarokra elsőrangúan jellemző, bordás nyakú „szaltovói” palackfazék és cserépüstök. A legalább három vagy négy korszakon át tovább épített-bővített ispáni vár első korszakát „darufalvi típusú”, bizánci vagy kijevi orosz műhelyben készített díszes ezüstcsüngők zárják. Azok az éremmel keltezett lengyel, orosz és bolgár kincsek (26! kincslelet), amelyekben ugyanilyen, azonos műhelyben készült ezüstgyöngyök fordulnak elő, vitathatatlanul a 10. század utolsó, a 11. század első évtizedeire keltezik a réteget. A vár további életére (II–IV. réteg és korszak) 11–12. századi sarkantyúk, szakás nyílhegy, „majsi típusú” mellkeresztötredék, de elsősorban az Árpád-kori Magyarország fazekasságának fejlődését tükröző és követő edénművesség jellemző. Az ásatási eredmények tehát a történeti forrásadatokat igazolták: Dobokavár a Szent István-i megyeszervezet kiépítésekor ispáni várként épült. Még közöletlen nagy temetői és templom körüli temetői tanúsága szerint fénykora a 11–12. század volt.

Malomfalván is a 10–11. század fordulóján kezdhettek kiépíteni egy földsáncokkal körülvett feudális várat. Egy szablyafogásra alakított markolatú kétélű kard, egy 10. századi, szív alakú bronzpityke (Hula) és rombuszpengéjű nyílcsúcsok utalnak itt a magyarok megjelenésére és a későbbi vár legkorábbi, még 10. század végi előzményeire.

[221.] Az erdélyi honfoglalás kori és államalapítás kori uralmi központok kutatásában egyelőre külön utakon jár a régészet és a história. Az írott forrásokkal dolgozó történészek a korai dokumentumok nagyfokú pusztulása és hiánya miatt gyakran kénytelenek késői adatokból visszakövetkeztetni a korábbi állapotokra. Nem mindig szerencsésen. A legjobb példa rá a „két” Kolozsvár.

A mai Kolozsvár főterén (Szabadság tér-Piața Libertății) végzett ásatások (Herepei János, 1927; Méri István, 1943; I. Mitrofan és Ferenczi István, 1948, 1958, 1961) a 11–12. századi városias települést illetően negatív eredménnyel végződtek – hasonlóképpen V. Vătășianu 1956. évi kutatásai az „Óvárban”. A főtéren az 1871. évi építkezések alkalmával, majd az egész belváros 1895. évi csatornázásakor néhány késő középkori leleten kívül mindenütt római pénzekre (Philippus Arabsig), épületmaradványokra, sírokra bukkantak. A 12. század végi–13. századi városi élet legkorábbi régészeti nyomai *közvetlenül* a közel egy évezrede elpusztult római város romjai (ledőlt oszlop, római törmelék 2–3. századi pénzekkel) fölött keletkezett humuszrétegben jelentkeztek – a humuszban csak jelentéktelen kora középkori telepjelenségek mutatkoztak elvéve. Egy 12–13. századi, ám Kolozsvárt eddig legkorábbinak számító templom körüli temető (amely a mai Szent Mihály templom táján sejthető falusi templomhoz kapcsolódik) sírjai is közvetlenül a római réteg felső szintjébe voltak beásva. Gyér mellékletei – késői hajkarikák, fémlemezgömbös fejű hajtűk, ezüst mentegombok, aranyozott ezüst füles korongcsüngő, kopott obulus – egytől egyig késő 12–korai 13. századi ékszerek. Napoca pusztulásától a 12/13. század fordulójáig nem utalnak folyamatos régészeti leletek településre.

A megyének nevet adó ispáni vár a középkori városfaltól két kilométerre nyugatra, a mai Kolozsmonostoron emelkedett. Egy 1341. évi oklevél még világosan erről beszél: „quod quia monasterium beatae virginis de *Coluswar* fundatio sancti regis Ladislai existit” – vagyis eredetileg a későbbi monostor dombját nevezték Kolozsvárnak, rá vonatkoznak a 12. századi oklevelek „castrum Clus” említései, ott székelt a „comes Clusiensis”.

A ma is monumentális, 220×98 méteres alapterületű vár több oldalon lepusztult, 10-13 méter magas földsáncai csak részben maradtak meg. A sáncok átvágása és a vár belsejében folytatott ásatások meglepő, ám egyúttal megnyugtató eredményekre vezettek (1970–1982). A földsánc kétrétegű, belsejében korábbi föld-gerenda szerkezetű vár maradványai rejtőznek. A

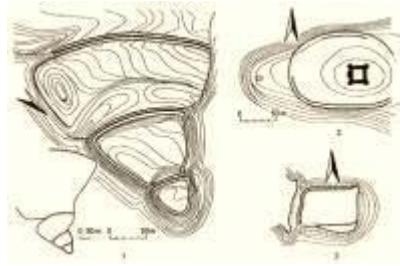
várfalon belül félig földbe mélyített házak alapjai kerültek elő. A sánc és a házak töltelékföldjében talált edénytöredékek egyértelműen 10–11. századiak, egy közelebbi keltezésre alkalmas honfoglaló magyar öntött csüngődísz és egy korai cserépüst tanúsága szerint az első vár a 10–11. század fordulóján épült, ezt erősíti meg a múlt század végén a várban talált Szent István-dénár is. E korai vár és település az egyik, tűzvész során romba dőlt házban talált 3 darab {222.} Salamon-érem tanúsága szerint minden bizonnyal az 1068. évi besenyő betöréskor égett le és pusztult el. Az újjáépítéskor a föld-fa várfalat mintegy 3 méterrel megmagasították, a belső települést azonban nem újítták meg. Megszüntették, illetve megtiltották a temetkezést a vártól délre fekvő 10–11. századi felpogány temetőben is. A csupán várként és ispáni székhelyül szolgáló új sáncok közé I. László bencés szerzeteseket telepített, akik a 11. század végéig felépítették a Boldogságos Szűzről elnevezett háromhajós templomukat – a somogyvári Szent Egyed-monostor kortársát – és valószínűleg monostorukat is. A monostorhoz a váron kívül lakó várnép számára nyitott új, templom körüli keresztény temető csatlakozott, amelyből eddig 159 sírt tártak fel I. András, I. László, II. Béla, II. Géza és III. Béla halotti obulusként bőségesen mellékelte pénzeivel keltezve. Bár a viseletre utaló mellékletek: S végű hajkarikák, gyűrűk, gyöngyök, préselt ruhadíszek, kerek csatfibula semmiben nem különböznek a 11–12. századi Magyarország más templom körüli temetőiben találtaktól, gazdagságuk mégis meglepő: a sírok több mint egyharmadában volt ékszer vagy pénz. Ez az erdélyi templom körüli temetőkben máshol is megfigyelhető „gazdagság” azonban valójában éppen az elmaradottabb, archaikusabb gazdasági, társadalmi és egyházi viszonyok tükröződése.

Az első Kolozsvár a tatárjáráskor pusztult el, az azonban egyelőre nem biztos, hogy az első monostor is megérte volna a tatár pusztítást. Helyére a temető tanúsága szerint új monostor épült, amelynek építése valószínűleg már a 12. század végén elkezdődött, azt azonban nem tudni, hogy 1241-re készen volt-e.

Egyetemes művészettörténeti jelentőségű a 11. század végi monostor elbontott helyére, az egykori alapfalakra épült Karcsa–Kiszombor–Gerény típusú 6 karéjos körkáporna felfedezése. A körtemplom alapfalába beépített 11. század végi–12. század eleji oszlopfő és domborműves kettős oszlopbázis bizonyossága szerint a rotunda nem épülhetett a 12. század legvégénél korábban, s ez az eddig túl korainak vélt rotundatípusra nyilván másutt is érvényes.

A két Kolozsvár esete ismétlődik meg Tordaváron is. Az 1075. évi garamszentbenedeki alapítólevélben az *aranas* (Aranyos) folyó mentén említett „castrum, quod vocatur *turda*” a mai Torda és Torockó között fekszik, és a már tárgyalt várfalvi temető volt várnépének korai temetkezőhelye, ami felől egy 1394. évi oklevél „Turdawar alias Varfalwa vocata” kitétele nem hagy kétséget. A 100×190 méteres alapterületű, jó karban lévő földvár sáncait több helyen átvágták, az ásatások eredményei és leletei azonban nincsenek részletesen közzétéve. Utolsó korszakában a falakat itt is kőből építették át.

Hasonló a helyzet a szintén megtárgyalt vajdahunyadi temetővel, amelynek nincs köze a Hunyadiak várához. Egy, még nem kutatott Kolozsvár–Tordavár jellegű, földsáncokkal övezett földvárhoz, az eredeti Hunyadvárhoz kapcsolódik. {223.} Küküllővár (*castrum cuculiense*, 1197) a Kis-Küküllő déli partján vizenyős, széles ártér felett emelkedő promontoron fekszik. Hajdan ovális korai sáncvárát részben a késő középkori kastély építéskor, részben legújabb kori építkezésekkel nagyrészt elpusztították. A vár területéről 11–12. századi palackedény és egy középkori ezüst fejlesgyűrű ismert.

14. ábra. Államalapítás kori ispáni (1–2) és nemzetségi (3) várak
1 = Dobokavár; 2 = Küküllővár; 3 = Sajósárvár

Méretére nézve jóval elmarad az ispáni várak mögött a Sajó menti Sárvár, amely alighanem nemzetségfői, illetve korai feudális magánvár volt. Kétperiódusú – egy ízben megmagasított, megújított – sánc övezi, éppúgy, mint Dobokavárat és Kolozsmonostort. Mindkét korszakban a kora Árpád-kori várépítészetben általánosan használt kazettás szerkezetű gerendafalat emeltek a földsáncre. A korábbi, talán még a 10. században épült sánc földjében nem voltak cserepek, tehát a településnek nem volt helyi előzménye. A vár belsejében késői 10. és 11. századi cserepekkel, edényekkel, többek között cserépüstökkel keltezett, félig földbe mélyített házalapok kerültek elő, olyanok, mint Kolozsmonostoron, Biharvárbán és Gyulafehérvárott. A sánc és a település második korszakát jól keltezhető 11. századi töredékek, valamint {224.} a várhoz csatlakozó temetőkből származó 11–12. századi sírleletek (kis- és egészen nagy méretű S végű hajkarikák, gyöngyök, gyűrűk) határozzák meg.

Általában uralmi központok, ispáni vagy feudális magánvárak kialakulását, a várakban s körülöttük települt katonaelem jelenlétét jelzik a 10. századi drága külföldi kardok és kardtöredékek: Dés, Nagyernye, Dobokavár, Malomfalva-Szentjános, Gyulafehérvár, Déva, Biharvár, Arad-Csálya. Különösen gyakoriak a Temesközben: Marosvár körzetében Kűbekházán és Keglevicházán, Temesvár körzetében Zsombolyán, Krassóvár környékén Szászkabánya-Téglavetőn (sírból) és Versecen, Keveváron, végül, de nem utolsósorban Orsován. A Temesközből a fentebb felsoroltakon kívül 10. századi úgynevezett W–Z–X típusú nyugati kard ismert még Törökbecséről és Nagybecskerekéről – együttvéve több, mint ahány a régi Bácsot is beleértve az egész Duna–Tisza közéről előkerült.

A régészeti leleteket történelmi forrásként értelmező kutatás kimutatta, hogy a késői nyugati kardokkal felszerelt és eltemetett harcosok a Géza fejedelemtől szervezett új hadsereg (*militia*), illetve a miles-réteg (magyarul *iobagiones*, jobbágyok) tagjainak az ősi pogány rítust a 11. század elejéig még őrző, korai temetkezései. Ugyanez a kutatás a Kűbekházától Orsováig terjedő kardos temetkezéseket és kardleleteket közöletlen voltak miatt figyelmen kívül hagyta. A kardoktól „üres foltot” már Géza fejedelemmel is szemben álló territóriumnak vélte (fekete magyarok országa, Ajtony korai felemelkedése), amelyet mintegy ellenségesen karolna át a Maros és a Tisza jobb partja felől a Gézától telepített kardos vitézek őrláncolata. A valóságban a Géza-féle miles-réteg ezen a veszedelmes déli határvidéken éppoly erős volt, mint a Felső-Tisza–Bodrog vagy a Rába–Duna kapuk és gyepek környékén. Csak Géza halála után fordult szembe a lázadó Ajtony „bizva katonái és nemesei sokaságában” István királlyal („confidens in multitudine *militum* et nobilium”, *Legenda S. Gerhardi episcopi* 8). Ha hihetünk a *Gellért-legendának*, és a lázadó Ajtony területét a Köröstől („a fluvio Keres”) számíthatjuk, akkor az Esztergom–Székesfehérvár–Óbuda háromszögön kívül sehol az akkori országban nem található olyan sok kétélű karddal eltemetett miles, mint éppen a marosvári princeps országrészében. A legendaíróval együtt valóban elmondható, hogy „fegyvereseinek sokaságával túltett másokon”.

MONOSTOROK, TEMPLOMOK, TEMPLOM KÖRÜLI TEMETŐK

A köznépi fejlődés harmadik „lépcsőfokával” Biharvárbán, Kolozsmonostoron és Gyulafehérvárott már találkoztunk, azzal az időszakkal, amikor az 1092 évi szabolesi zsinat rendelkezései általában felszámolják a korábbi „pogány” temetőket, és a lakosságot az újonnan épített egyházak köré kényszerítik temetkezni. Ragyogóan sikerült megfogni a „váltást” éppen ^{225.} Várfalván, ahol a mai falu belsejében I. László idejében építenek templomot (a mai unitárius templom), s nyitnak körülötte új templom körüli temetőt, korai sírjaiból Kálmán és II. Béla pénzei kerültek elő. Az eredetileg nem szász Szászfehéregyházán is a korábbi első templom építésével párhuzamosan, Kálmán korában kezdődik a temetkezés. Hasonló, a 11–12. század fordulóján keletkezett templom körüli temetőket szép számmal ismerünk Erdélyből, sírokat, hajkarikákat, pénzeket nagyobb részben hiteles ásatásból: Dobokáról, illetve Doboka-Váraljáról 3 templomot és temetőjét mintegy 800 feltárt sírral, továbbá Kidéből (hajkarikák, III. István, II. László pénzei is), Konopról, Malomfalva-Csittfalváról (hajkarikák, lemezes gömbfejű hajtúk II. István és II. Béla pénzeivel), Marosszentkirályról, Tordáról, II. Béla és II. Géza obulusaival, Székelykeresztúrról, Székelyudvarhelyről, Székelydályáról, Marosvásárhelyről (lemezes gömbfejű hajtúk), Marosszentgyörgyről, Györgyfalváról, Almaszegről, Csapószentgyörgyről, Váralmásról III. Béla pénzeivel, végül Nagybányáról egy erre a korra jellemző arany S végű hajkarikát is. Idetartoznak Sztrigyszentgyörgy 12. századi fa- és korai (II. Béla-éremmel keletkezett) kőtemplomának temetkezései, a leletek alapján (nagy méretű fonott S végű hajkarikák) hasonlóval lehet számolni már Fogarason is. A Temesközből Temeskenéz (II. István obulusa) és Illyéd-Vártemplom (két pilléres korai szentélykarzatos kis templom) sírjai méltók említésre. Magától értetődően temető övezi a korai nemzetségi monastorokat, Kaplonymonostort és Ó-(Hódos-) Bodrogmonostort, az utóbbinál I. László korában kezdődik a település. Római épülettromok felett emelt kápolnaszerű templom köré temetkeztek II. Béla korától egészen IV. Lászlóig Mojgrádon, ahol ebből az időből „kijevi típusú” bronz ereklyetartó kereszt is előkerült.

E templomok egytől egyig a nyugati „latin” egyház alkotásai voltak, sírleleteik azonosak az Árpád-kori Magyarország templom körüli temetőiben bárhol fellelhető késői hajkarikákkal, dísztükkkel, gyűrűkkel, obulusokkal, keresztzekkel.

Településtörténetileg kiemelkedő jelentőségük a Dél-Erdélyben, a 12–13. század fordulóján emelt szász templomok alatt, illetve körül talált magyar, illetve székely (Orbó, Kézd, Sebes!) templom körüli temetők pénzekkel keltezett *korábbi* hajkarikás temetkezései, amelyek a szász telepítést és építkezést megelőző, 11–12. századi kő- és fatemplomokhoz kapcsolódtak:

Szászsebes/Mühlbach, Medgyes/Mediasch, Szászorbó/Urwegen (korai fátyoltúk), Szászkezd/Keisd (bronz ereklyetartó kereszt is), Nádpatak/Rohrbach, Kelnek/Kelling, Szászfehéregyháza/Weißkirchen/Deutschweißkirch. Az utóbbi gótikus temploma alatt a korábbi kőtemplom (az ún. „kápolna”) körül nagyobb temetőt sikerült megfigyelni, S végű hajkarikákkal, Kálmán szájban talált obulusával s más korai 12. századi pénzekkel.

Homoróddaróc/Draas nagyméretű szász templomának északi oldala mellett szintén előkerültek a korábbi román kori templom kőalapjai. A hozzá tartozó ^{227.} temetőből közel 100 sírt tártak fel II. Géza és III. István bőségesen mellékelt halotti obulusaival s olyan 12. századi ékszerekkel (S végű hajkarikák, bronz kettős lira alakú csat, latin feliratos ólom korongcsüngő, sodrott és fejes gyűrűk), amelyek pontosan megegyeznek a 12. századi Magyarország más templom körüli temetőinek ékszereivel, másrészt mintegy átvezetnek a következőkben ismertetendő háromszéki temetőkhöz. Megjegyzendő még, hogy a Nagy-Szamos menti Ó-Radna/Rodna német temploma alatt a szászföldi eset ismétlődik meg, s egy III. István-pénz tanúsága szerint talán előzménye volt Kisdisznód/Michelsberg templomának is.

[226.] 19. térkép. Erdély és az Alföld keleti pereme a honfoglalás és a korai Árpád-korban

Különleges a háromszéki Zabola-Tatárdombon vagy Tatárhalmon feltárt temető 218 sírja (közöletlen), mivel templom nyomaira eddig nem akadtak közelében. A pénzmelléletek alapján úgy tűnik, mintha II. Géza idejében nyitották volna, de csak III. Béla koráig használnák. Egyes sírmelléletek (honfoglaló gyűrűtípus késői változata, lira alakú csat) azonban mintha korábbi örökség lennének. Más leletek, így például szép 12–13. századi fejesgyűrűk, viszonylag hosszú ideig tartó használatáról tanúskodnak. Ugyanezt erősíti meg egy mindenben hasonló közösségnek a szomszédos Székely-Petőfalva-Alsóhatárban feltárt, a jelek szerint szintén nem templom körüli temetője. A kiásott 238 sírt ismét II. Géza, III. István és III. Béla bőségesen mellékelte pénzei keltezik. A temetőben nyugvó népesség a kor viszonyaihoz képest feltűnően gazdagon indította el szeretteit a másvilági útra, a gyakori arany ékszerek mellett a 12. századi Árpád-kori fejesgyűrűk szép gyűjteménye került itt is elő. Nem vitás, hogy szokásaiban, viseletében erősen hagyományörző, jómódú szabad közösségek emlékeit lehetett itt megragadni. A megfigyelések és a leletek az ország nyugati és déli peremvidékeiről a 12. század folyamán ide áttelepített magyar határőrök (megvasalt tegezben késői nyílcsúcsok!) falvaira vallanak, székelyek első nyomaira az Orbaiszékben.

HONFOGLALÁS ÉS KORA ÁRPÁD-KORI TELEPEK, FALVAK ERDÉLYBEN

Az időigényes, drága, hálátlan, mivel soha nem „mutató” telepátások kis száma miatt Erdélyben éppoly nehéz a 10–12. századi települési rendet megismerni, mint bárhol másutt az Árpád-kori Magyarországon. Fémleletek csak ritkán keltezik a korai telepeket: Csernáton, rombuszpengéjű nyílhegyek, 11. századi sarkantyú; Sepsiszentgyörgy-Eprestető, rombuszpengéjű nyílhegy, és vas ásópapucs; Angyalos, rombuszpengéjű nyílhegy; Marosgombás, rombuszpengéjű nyílhegy, lókoponya; Erősd-Csókásvár, korai zabla- és szablya(?)töredék; Maroslekence, szív alakú lószerszámdísz, sima hajkarikák, csiholóvas, sarkantyúk – Malomfalvát és Dobokát fentebb már bemutattuk. Már csupán a falvak későbbi korszakára, a késői 11. és 12. századra utalnak Székelykeresztúr-Gyárfáskertben egy földkemencés házban az S végű hajkarika, [228.] Baráthelyen II. István pénze, Betlenszentmiklóson Kálmán és III. Béla pénzei, Réty-Suvadás-tetőn és Sepsiszentgyörgy-Bedeházán sarkantyúk.

Az erdélyi kutatásban „Csüged típusú” fazekasságnak nevezett szokványos Árpád-kori keramika már az Árpád-kori politikai-gazdasági egység mutatója, amint azt néhány példával jellemzett elterjedése tükrözi: Gyulafehérvár-Csüged és -Püspökvár, Dobokavár, Marosvásárhely-Vár, Székelyudvarhely-Budvár, -Székelytámad, -Gyárosfalva, Székelykeresztúr, Malomfalva-Csittfalva és -Hula, Radnót, Nagymedesér, Sajósárvár, Sepsiszentgyörgy-Várgödre és -Bedeháza, Betlenszentmiklós, Vizakna, Vermes, Kézdiszentlélek-Perkő, Erősd-Csókásvár, Csanád, Csákó stb. Nincs önálló etnikumjelző szerepe, annak ellenére sem, hogy korai szakaszában még érzékelhető a 9–10. századi bolgár-szláv fazekasság technikai utóhatása és néhány díszítőmotívuma. Még kevesebbet árulnak el a csak önmagukban keltezhető szórványedények (Ákosfalva, Alsócsernáton, Dedrászéplak stb.).

Van azonban a 10–12. századi magyar településnek egy olyan mutatója, amely semmivel össze nem téveszthető, és mással, mint a magyarság jelenlétével bajosan magyarázható: a cserépbográcsok. Ezekkel a sajátos edényekkel manapság sokat foglalkozik a kutatás. Az újabban felmerült szempontoktól némileg eltérően nem is az a legfontosabb, hogy előzményei a

kazár–bolgár „szaltovó–majáki” kultúrára vezethetők vissza, s az sem zavaró körülmény, hogy moldvai és dobрудzsai leletek tanúsága szerint hasonló edényeket használtak a 10–11. században a besenyők is. A besenyők ugyanis olyan zárt tömegben, mint később a kunok, soha nem költöztek a Kárpát-medencébe, a történeti forrásokban s a 10–13. századi helynevekben egyaránt szétszórtan jelentkeznek. Vagyis feltűnésük régészetileg „láthatatlan”, sporadikus jelenség.

A döntő az, hogy a cserép- vagy vasüst (kivételesen rézből is lehet, mint Betlenszentmiklóson és Magyarbényén) a magyarság 10–12. századi igazolt településterületén *mindenütt megtalálható*. S nemcsak megtalálható, hanem egyetemesen jellemző is. Ami végső soron csak kisebb mértékben „etnikus” sajátság, fontosabb a társadalmi háttér. Lassan felbomló közösségi-vérrokonsági (nagy családi) szervezet *közös* főzödényeiről van szó, amelynek szívós fennmaradását a rideg pásztorkodás elterjedtsége is késleltette. Úgy fogalmazhatnánk, hogy a cserépbogrács a 10–12. században a magyarság egyik gazdasági és társadalmi mutatója. Valami olyasmi, ami a Prut és az Al-Duna-vidéki besenyőket és a bolgárokat leszámítva (akiknek garváni s más helyeken talált bográcsai azonban jól megkülönböztethetők a magyarokétól) ekkoriban a Kárpát-medencében, sőt egész Közép-Európában más népre nem jellemző. Nem is nagyon lehet jellemző. A germán vérségi nagycsalád erre az időre már régen felbomlott. A szláv, különösen a délszláv ugyan még virágzott, csak hogy hiányzott mögüle az a félnomád pásztor háttér, amely a magyarságnál ezt a mozgó közösségekre jellemző főzödényt kialakította.

{229.} A tatárjárás után megszilárduló új feudális rend és életmód fokozatosan véget vet a cserépbográcsot körül ülő külterjes életformának s vele együtt a cserépbográcsoknak, ami fontos régészeti ismérv. A mongoloktól felégetett, örökre megszűnt és elhagyott kora Árpád-kori falvak nyomainak százai maradtak ránk – számukat a 13. századtól kezdődő pusztasodás is növeli. A felszínen, „felső” rétegükben magától értetődően 12. századi–13. század eleji bogrács-töredékek kerülnek elő, ami nem jelenti azt, hogy a legtöbb falunak ne lenne „alsó”, 11. századi vagy 10. és 11. századi rétege is. Döntő bizonyítékokat szolgáltatottak erre nézve a dobozi és malomfalvi ásatások.

Biharvárbán, Kolozsvárban (Monostor), Tordaváron (Várfalva), Aradvárbán (Glogovác), Gyulafehérváron és Dobokavárban, valamint Csernáton felső teleprétegében, Sepsiszentgyörgy-Eprestetón, Maroslekencén és Malomfalván 10–11. századi magyar fémleletekkel (nyílhegyekkel, övdíszekkel stb.) keltezett rétegből vagy telepről kerültek elő a cserépüstök – előzményük egyik helyen sincs. Más helyeken a magyarság másik jellegzetes keleti edényével, a „szaltovói típusú” fazekakkal együtt jönnek elő (pl. Csíkszentkirály, Radnót, Kelnek, Gyulafehérvár, Malomfalva, Réty, Sajósárvár, Dobokavár, Asszonynépe), Ó-Bodrogmonostoron I. László pénze és S végű hajkarika, Csernátonban IX. Kónsztantinosz, Betlenszentmiklóson Kálmán és III. Béla, Baráthelyen II. István pénzei keltezik őket a 11. század végétől a 12. század második feléig. Van, ahol a telepekhez tartozó 10–11. századi síroktemetők is keltezik az üstöket (Gyulavarsánd, Sajtény-Salánk, Pécska, Déva, Bethlenszentmiklós, Biharszentjános-Klastromdomb, Öthalom-Glogovác-Földvár, Radnót, Sajósárvár, Szászsebes, Várfalva), Székelykeresztúron pedig az üsttel együtt a házban talált S végű hajkarika. Megesik végül, hogy bekarcolt hullámvonalköteg- vagy egyszerű hullámvonal-díszítéssel az üstök mintegy önmagukat keltezik a 10–11. századra (pl. Segesvár-Szölök, Sajósárvár, Bulcs-Kápolnás, Körösgyéres, Belényesszentmiklós és a legszebb Kolozsmonostorról).

Az 1985-ig ismertetett mintegy 160 erdélyi–kelet-alföldi üstlelőhely számarányában megfelelt a magyarországi lelőhelyek átlagának (1975) – egyszerre jelezve hasonló régészeti tevékenységet és településtörténeti tanúságokat. Ezeket az arányokat a módszeres kutatások könnyen módosítják, egy ásatással feltárt telepen akár százával is előkerülhetnek cserépbogrács-töredékek, rendszeres terepkutatások nyomán a lelőhelyek száma ugrásszerűen

nőhet. Így pl. Békés megye – korábban fehér foltként jelentkező – most átkutatott két járásában jóval több üstlelőhely került elő, mint amennyit eddig az egész Kárpát-medencéből ismertünk.

Az üstlelőhelyek két súlypontja a Tisza két oldalán elterülő Nagyalföldön, valamint a Kisalföldön van, helynévi és történeti adatok szerint magyarlakta területeken. A Kelet-Alföldön a tiszántúli tömb szerves folytatásai az Ér, Berettyó, Körösök és a Maros síksági szakaszán csoportosuló lelőhelyek (ahol [231.] egyedül a mai Arad megyéből 40 lelőhelyről ismert). Erdélyben is a síkságokon-völgyekben található a bográcsok zöme.

[230.] 20. térkép. Árpád-kori bográcsok (főzőüstök) elterjedése Erdélyben és a Kelet-Alföldön
(A lelőhelyek felsorolását l. az 580–581. lapon)

A történeti, helynévi és régészeti adatok alapján tiszta szláv lakosságú közép-európai területeken nem fordul elő cserépüst. A 10. század előtt ismeretlen erdélyi bográcsok keleti eredetét tehát a kazár birodalomból ismert cserépüstök igazolják. A lelőhelyek tárgyilagos vizsgálata egyébként sokat levon annak az archeológiai vitának a szenvedélyességéből, amely a bográcsok eredete körül folyik. Az üstlelőhelyek többsége ugyanis nem tekinthető mai falvak-városok előzményének, 90 vagy még nagyobb százalékuk a 12–13. század folyamán elhagyott, illetve a tatárjárás idején örökre elpusztított falvak, tanyák területéről származik. Településtörténetileg az Árpád-kor sokkal sűrűbb faluhálózatának a bizonyítékai.

A cserépüstökkel s más (magyar, szláv, Árpád-kori) edényekkel jellemzett „házak” Erdélyben ugyanolyanok, mint bárhol máshol a Kárpát-medencében vagy Kelet-Európában. 80-100 centiméter mélyen fölbe mélyített, lekerekített sarkú, 3×4–3×2 méter körüli alapterületű putrik kövekből rakott kőkemencével (pl. Mezőerked) vagy a ház sarkában földbe vájt földkemencével (Székelykeresztúr-Gyárfás-kert, Csernáton-Domonkos-kúria). Az utóbbiakat nehéz megkülönböztetni a falvak és szállások földbe vájt „külső” kemencéitől (pl. Vermesen mindkettő megvan).

A korai Árpád-kori erdélyi régészeti kultúra keltezése szempontjából fontos a Csernátonban a telepen talált kis bizánci éremlelet, amelyet egy zacskóban akkor rejthettek vagy ejthettek el, amikor a falu a 11. század második felében megújuló besenyő betörések következtében leégett és elpusztult. A gyűjtött pénzek II. Nikéforosz Fokásztól (963–969) és I. Jóannesz Cimiszkesztől (969–976) IX. Kónsztantinosz Monomakhoszig (1042–1055) terjednek, a katasztrófa ezután következett be. A csernátoni telepen előkerült rombuszpengéjű nyílhegyre és *bográcsra* nézve a pénzkincs mindenesetre *ante quem* datáló jelentőségű.

Egy másik érdekes kincslelet is a besenyő támadások alkalmából kerülhetett földbe. Az ezüsttel és sóval már a 10. században kereskedő magyarsághoz bizáncias stílusú óorosz és ólengyel ékszerek jutnak el – ha nem is nagy számban. Pontosabban: inkább nem kerültek nagyobb számban „kincsként” a földbe, mivel a 11. században a külső ellenségek támadásai ritkán jutnak el az ország szívéig, többnyire már a határvidéken elakadnak. Ilyen óorosz (részben skandináv) ezüst ékszerkincs a nyugati gyepűn a darufalvi. A darufalvi ezüstcsüngők testvérpéldányai Dobokavár első korszakát keltezik. Különleges és egyedülálló a Kárpát-

medencében a korai székely településterületen, a „Királyföldön” elrejtett ékszerkincs. Csak kis részben „tört ezüst” (ha ez az állapot nem a találók műve?), nagyrészt ép ékszerek: gazdag filigrándíszes, „dudoros” ezüst díszgyöngyök, fülönfüggők, félhold alakú csüngő, öntöttézüst karperec, üveggyöngyök. Tehát teljes {232.} ékszerkészlet, mint a darufalvi, s ugyanúgy egy határőrző *marchio* családi tulajdona lehetett, mint amaz. A 10–11. század fordulója táján készült ékszerek nagyjából ugyanakkoriban kerülhettek tulajdonosuk kezébe. Hasonló ékszereket még a 11. század első felében is viseltek Kelet-Európa pénzzel keltezett ékszerkincseinek tanúsága szerint. Meglehet hát, hogy már István király erdélyi hadjárata idején elásta a gyulák egyik híve, de éppen a csernátoni pénzkincs megengedi a másik lehetőséget is, hogy az első besenyő támadások idején került csak földbe.

Három éremkincs, I. László edényben elásott pénzei Tordán (48 db egy valószínűleg nagyobb leletből), Magyarfrátán (120 db), Biharszentandrásan (170 db és Kónsztantinosz Monomakhosz- – 1042–1055 – érme) korára és elrejtési helyére nézve pontosan megfelel a Kapoles vezette első (igazi) kun–kumán támadás (1091) irányának. Az Ojtozi-szoroson betörő kunok Torda és Kolozsvár környékét pusztítva jutottak ki az Alföldre, ahol először Bihart és környékét dúlták fel. Az elásott kincsek nemcsak a pusztulást igazolják, de azt is, hogy ebben az időben már tekintélyes pénzmennyiség gyűlt össze egy-egy kézben. Bizonytalan viszont a ma Szászsebeshez tartozó Lámkeréken az 1870-es években talált – állítólagos pénzkincs megítélése. Híradásunk Péter ezüstérméről van; ha a kincs valóban az ő pénzeiből állt, amint feljegyezték, akkor bizonyíték arra nézve, hogy uralma első (1041) vagy második (1046) megdöntésekor e fontos helyen a király egyik hívének volt rezidenciája.

Az újkor elejéig bölényeiről (vö. Belényes) híres Sebes- és Fekete-Körös menti hegyek és erdők („Királyerdő”) a 11–12. században összefüggtek az Igfan/Ygfon (’szent rengeteg’) néven emlegetett erdőséggel. Az erdőség az 1060–70-es években Géza dux kedvelt vadászhelye volt. Ott, ahol a Fekete-Körös a Poklos pataknál a síkságra lép, a mai Belényesszentmiklós falu feletti lapos magaslaton 1972–1982 között a régészettől már egy évszázada számon tartott romokat tártak fel. Egy tekintélyes méretű, 10 × 28 méteres alapterületű udvarház állott itt a 11. század közepétől: döngölt agyag- és kőalapokra égetett téglából emelt hosszú, csarnokszerű épület, amelynek hosszanti falához kétoldalt fából rótt melléképületek csatlakoztak. A *curtistól* északra, 150 méterre, a monostor impozáns romjai alatt az udvarházzal egykorú udvari kápolna maradványai kerültek elő. Az udvarház és a kápolna a rétegviszonyok és leletek (11. századi edények, cserépüstök) tanúsága szerint 1050–1070 között épült – alighanem ez a legkorábbi ismert hercegi *curtis* az Árpád-korból.

Erődítésnek ugyan nem maradt látható nyoma, de a fennsík legmagasabb kiugrásán fekvő palotát nyilván fa palizád körítette. Az együttes minden valószínűség szerint a Béla vagy Géza dukátusa idején épült hercegi „vadászkastéllyal” azonos. A legkorábbi épületegyüttes talán az 1091. évi kun betöréskor sérült meg. Meglehet, hogy még Almos herceg dukátusa idején, de legkésőbb a 12. században az udvarházat részben korábbi alapjain, részben kibővítve, belső terét nagy pillérekkel tagolva építik újjá, a kápolnát pedig {233.} egyetlen pilléres karzattal kibővítve templommá alakítják át. A 13. században a királyi *curtis* a közeli Széplakon udvarházzal bíró Borsák birtokába került. A sokáig IV. László király kedvelt híve közé tartozó Borsák a palotát tovább bővítik, a kis templom helyén pedig, részben annak régi anyagából, nagyszabású monostort emelnek.

Összefoglalva a vizsgált terület 10–11. századi településtörténetét, megállapítható, hogy több mint másfél évszázad folyamatos és céltudatos régészeti gyűjtőtevékenysége nyomán ma már valós kép alkotható róla. Ez még akkor is szembetűnő, ha tudjuk, hogy a módszeres régészeti kutatások korszakunkra vonatkozóan esetlegesek és rendszertelenek voltak.

Az Alföldnek az Érmelléktől az Al-Dunáig nyúló keleti pereme a hozzá csatlakozó völgyekkel együtt legfeljebb abban különbözik a vele nyugatról végig szomszédos síkságtól, hogy éppenséggel itt voltak a magyar megtelepedés és korai államszervezet központjai,

Szatmárvártól Biharváron, Váradon, Zarándváron, Aradváron, Temesváron át Krassóvárig, sőt egészen Orsováig. E központok körül még belterjesebb, sűrűbb és gazdagabb magyar településsel lehet számolni, mint a Tiszántúl középső és déli szakaszán. A régészeti településtörténet fényében sem véletlen hát, hogy a 11. századi országos politika Esztergommal és Székesfehérvárral szemben álló központjai Marosvár/Csanád és Biharvár körül alakultak ki. Kivétel a fentiek alól viszont északon a Túr–Szamos–Kraszna völgye körüli Szamosköz és Szilágyság, ahol a korai magyar megtelepedésnek jóformán nincs régészeti nyoma, illetve – összhangban a nyelvészetnek a helynevekből kielemezett eredményeivel – a korábbi szláv település továbbélésével lehet számolni még a 11. században is. Jóval fellazultabbnak tűnik viszont már a 10. században is a Temes–Krassó–Al-Duna vidéki szláv tömb.

Másként értékelhetők a történelmi Erdély viszonyai. A honfoglalás idején a fegyveres középrteg sírjaiból a Mezőség, a nagyobb medencék (pl. Háromszéki-medence), valamint a Maros-völgy mindkét oldalának stratégiai megszállására lehet következtetni. Ez eleve kizár minden olyan elképzelést, amely a Marost akár települési, akár politikai határnak véli. A 10. század folyamán ez a besenyő becsapások elhárítására alkalmas, mélyen tagolt védelmi rendszer eltűnik, és fokozatosan átadja helyét az Erdélyi-medence tartós megszállásának, betelepítésének. Állandó magyar település először a közép-erdélyi – Maros–Aranyos menti – sóbányák körül alakult ki, politikai-katonai központja kétségkívül Gyulafehérvár volt. Kutatások híján azt azonban egyelőre nagyon nehéz volna megmondani, hogy Gyulafehérváron, Tordaváron, Dobokaváron s néhány Maros menti kisebb falun kívül hol számolhatunk a 10. század második felében–utolsó harmadában jelentősebb települések kialakulásával.

Az 1003 utáni államszervezéssel járó új telepítés útvonala, ütőere a 11. század folyamán is a Maros folyó és völgye: az Erdélyből az ország belsejébe ^{234.} irányuló sószállításnak nemcsak a század elején – az Ajtony elleni háború ismert casus belli-je, hogy a marosvári vezér a Maroson megvámolta István király sószállító hajóit –, hanem később is, századokon át a legfőbb útvonala. A régészeti leletekből következtetve csupán a 11. század későbbi évtizedeiben alakult ki az erdélyi Szolnok területén újonnan létesített Désvártól a Meszesen át a Tisza menti Szolnokig vezető szárazföldi „sóút”. Az egyesült Szamosvölgye Déstől Asszonypataka/Nagybányáig a régészeti lelőhelyek negatív tanúbizonysága szerint a 11. század végéig aligha játszott jelentős szerepet a magyarság be- és letelepedésében, a két országrész közti összeköttetésben (így volt már az avarok idején is!).

A Sebes Körös–Királyhágó–Kis-Szamos útvonal a honfoglalástól kezdve ismert és használt volt, településtörténeti jelentősége azonban alárendelt maradt a Maros menti fő ütőérhez képest. Mindezt csaknem az Árpád-kor végéig igazolja a cserépüstök erdélyi elterjedése és súlypontozódása is.

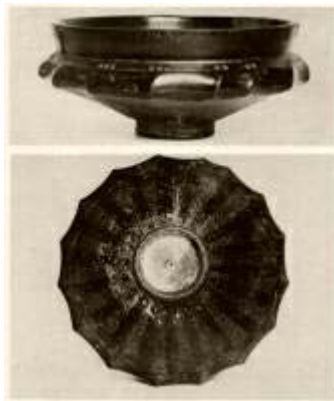
A 11. század utolsó harmadáig Erdély stratégiai védelmét északon Dobokavár, keleten Küküllővár, délen Hunyadvár látta el. Zártabb, sűrűbb magyar megtelepedést körülöttük, valamint Kolozsvár és Tordavár körül lehet tapasztalni, Gyulafehérvár központi szerepét továbbra is megtartotta. A régészet jelentős eredménye, hogy a honfoglalást megelőző zárt szláv települési góccokat ugyanott tudta kimutatni, ahol a nyelvtudomány: az imént említett belső tömbtől északra, keletre és délre. A szlávok élete a szláv helyneveket őrző vidékeken nyilván mélyen belenyúlt a 11. századba, helyenként még a következőbe is.

A központi terület védelmét a 11. század utolsó harmadától a későbbi dél-erdélyi és besztercei szász földekre Magyarországról áttelepített „székely” határőrfalvak biztosították, amelyek kisméretű földvárak körül csoportosultak. I. László és Kálmán idejében az imígyen birtokba vett egész területen megfigyelhető a falusi egyházi szervezet kiépülése. Templomokkal, templom körüli temetőkkel azonban most már korábban lakatlan területeken, egykori erdővidékeken is lehet találkozni. Az ispáni várak a kereszténység központjai voltak, Dobokavár

területén pl. két, utóbb többször újjáépített korai kőtemplomról tudunk. A magasabb egyházi szervezet azonban a 11/12. század fordulójáig nem épült ki a Kolozsmonostor–Gyulafehérvár vonaltól keletre.

A 11. századi határőrszervezetet az első német betelepítések idején, a 12. században kezdik áthelyezni a későbbi Székelyföldre, ahol a határőr népesség feltűnése régészetileg is igazolható. Magyarok voltak, az akkori országban már divatjamúlt ómagyar hagyományokkal, jelentőségükre a kor nemesi viseletét megközelítő gazdagságuk utal. Nem sikerült viszont eddig régészetileg kimutatni olyan határőr-településeket, amelyek lakói gyaníthatóan besenyő eredetűek lettek volna.

{144-145}

23. Az erdélyi gót fazekasság remeke: dísztál Bereckről (oldalról és alulról)

24. Leletek a gót és a korai gepida korszakból: 1–2) vizigót ezüstkincs, Tekerőpatak; 3) római pénzverde bélyege az egyik krasznai aranyrúdon; 4) aranyfibula, Felsőpián; 5a–b) figurális aranylemezek a szilágysomlyói I. kincsből

25. 1) Gepida fejedelem arany nyakperece, Somlyóújlak; – római fémedény cseréputánzata, Kézdivásárhely; 3) hun kori arany cikáda alakú ékszer, Sáromberke

26. Sírleletek. Gepidák: 1–4) arany fülbevalók és ezüsthfibula, Mikelaka; 5–6) ezüst fülbevalók, Apahida; 7–8) arany fülbevalók, Segesvár. Vizigótok: 9) ékkövekkel díszített aranyfibula Erdélyből. Szlávok: 10) fehérfém fibula, Vecel

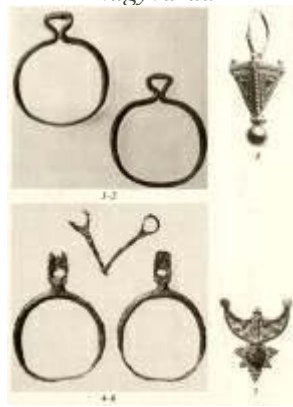
27. Aranyfibula, karperec, gyűrűk, fatárgyat díszítő lemezek az apahidai I. gepida fejedelmi sírból

28. Gepida sírleletek: 1–3) rekeszekkel borított arany övcsat, faedény fogópántja és monogramos aranygyűrű az apahidai I. fejedelmi sírból; 4–11) leletek különböző sírokból: ezüst karperec, tör markolatdísz, arany fülbevaló, aranybrokát-maradványok, ékkövekkel díszített övcsat, filigrándíszes galamb- és nyúlfigura, fibula, Nagyvárad

29. Gepida ékszerek: 1) ékkőberakásos arany fülbevaló, Bánffyhunyard; 2) ékkövekkel díszített aranycsüngő, Nagyvárad; 3) rekeszes karddíszgomb, Erdély; 4) arany karperec, Erdély; 5) aranygyűrű, Nagyszentmiklós; 6–7) aranyozott ezüst fibulapár, 8) aranygyöngyök, 9) aranyozott bronzfibula, Nagyvárad

30. Korai avar sírleletek: 1–2) kengyel pár máglyaleletből, Dicsőszentmárton; 3) arany fülbevaló, Erdély; 4–6) zablá és kengyel pár, Németpereg; 7) szláv ezüst fülbevaló, Mojgrád

{208-209}

31. Korai avar préselőminták öv- és lószerszámdíszek készítéséhez: 1–2) Korond; 3) Erzsébetváros; 4–18) válogatás a főnlaki préselőminta-leletből

32. Öntöttbronz szíjvégek, övdíszek, fülbevalók késő avar sírokból: 1) Zilah; 2–12) Aranyosgyéres

33. Szláv sírleletek: edénytöredékek és övdíszek hamvasztásos halomsírból, Szilágynagyfalu

34. Honfoglaló magyar sírleletek: 1–3) ezüstberakásos kengyelpár és zabla, Muszka; 4–5) kengyelpár, Fönlak; 6) kétélű nyugati kard, Szászabánya

35. Sírok a Kolozsvár Zápolya utcai honfoglaló magyar temetőből: 1) a szablys-tegezes 4. férfisír félig kibontva; 2) az ezüst fülbevalós, ezüstgombos 5. női temetkezés edénnyel; 3) göngyölt lóbőrös tótemetkezés és lószerszám a 9. sírből

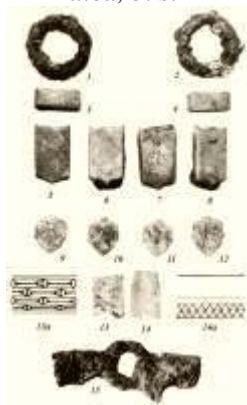
36. Honfoglaló magyar férfi szablyával, tegezzel és felszerszámozott lótemetkezéssel, Kolozsvár Zápolya utca, 10. sír

37. Feldúlt szablys-tegezes honfoglaló magyar lovastemetkezés, Kolozsvár Zápolya utca, 11. sír

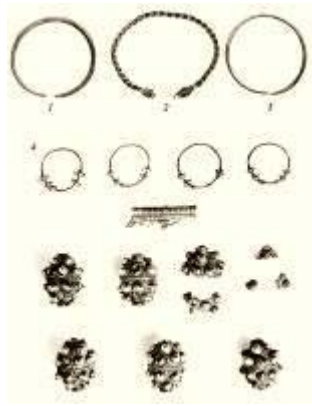
38. Ezüst fülbevalók és aranyozott díszgomb honfoglaló magyar női temetkezésből, Kolozsvár Zápolya utca, 5. sír

39. Lószerszámdíszítmények a 11. honfoglaló magyar sírből, Kolozsvár Zápolya utca

40. Kengyel és ezüstberakásos kengyel részlete (1–2), ezüst övdíszek (3, 5–6), lószerszám csüngődísz (4) és tarsolyfüggesztőfül (7) honfoglaló magyar férfitemetkezésekből, Kolozsvár Zápolya utca

41. 1–3) Karperecek Fönlakról; 4) filigrándíszes és granulált ezüstgyöngyök és -csüngők, Királyföld